

Προς μία Ευτοπία |

Αναβίωση της συλλογικής μνήμης μέσω της
πολυαισθητηριακής εμπειρίας στον Πειραιά

Πανεπιστήμιο Δυτικής Αττικής
Σχολή Εφαρμοσμένων Τεχνών & Πολιτισμού
Τμήμα Εσωτερικής Αρχιτεκτονικής

ΠΜΣ «Αρχιτεκτονική Εσωτερικών Χώρων:
Αειφορικός και Κοινωνικός Σχεδιασμός»

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία

Προς μία Ευτοπία* |

Αναβίωση της συλλογικής μνήμης μέσω της
πολυαισθητηριακής εμπειρίας στον Πειραιά

Μυτιληναίου Χριστίνα
ΑΜ: ssd21015

Επιβλέπουσα καθηγήτρια: Γεωργιάδου Ζωή

Αθήνα, Μάϊος 2024

* Ευτοπία, χαρακτηρισμός της ουτοπίας χωρίς την έννοια του ανεκπλήρωτου, που χρησιμοποιήθηκε από τον P. Geddes και τον L. Mumford.

Μπούρας, Χ., Φιλιππίδης, Δ. (επιμ.), 2013. Αρχιτεκτονική, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, σελ. 123.

University of West Attica
School of Applied arts & culture
Department of Interior Architecture

MSc "Interior Architecture: Sustainable and
Social Design"

Diploma Thesis

Towards a Eutopia |
Revival of collective memory through multisensory
experience in Piraeus

Mytilinaiou Christina
AM: ssd21015

Supervisor: Georgiadou Zoe

Athens, May 2024

Η μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία εξετάστηκε επιτυχώς από την κάτωθι Εξεταστική Επιτροπή:

A/a	Όνομα Επώνυμο	Βαθμίδα / Ιδιότητα	Ψηφιακή υπογραφή
1	Γεωργιάδου Ζωή	Καθηγήτρια	
2	Μοίρα Μαρία	Αναπληρώτρια Καθηγήτρια	
3	Κερτεμελίδου Παρασκευή	Επίκουρη Καθηγήτρια	

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η κάτωθι υπογεγραμμένη Μυτιληναίου Χριστίνα του Νικολάου, με αριθμό μητρώου ssd21015, φοιτήτρια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Αρχιτεκτονική Εσωτερικών Χώρων: Αειφορικός και Κοινωνικός Σχεδιασμός», του Τμήματος Εσωτερικής Αρχιτεκτονικής, της Σχολής Εφαρμοσμένων Τεχνών και Πολιτισμού του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής, δηλώνω ότι:

«Είμαι η συγγραφέας αυτής της μεταπτυχιακής εργασίας και κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από εμένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος.

Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Η Δηλούσα,

Μυτιληναίου Χριστίνα

Αρχιτέκτων Μηχανικός

Περίληψη

Η μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία πραγματεύεται και επιχειρεί την αναβίωση της συλλογικής μνήμης μέσω της πολυαισθητηριακής εμπειρίας στην πόλη του Πειραιά, έχοντας ως επίκεντρο μελέτης τους Μικρασιάτες πρόσφυγες, που κατέφθασαν στον Πειραιά, κατά τη δεκαετία του 1920. Αρχικά, σκιαγραφείται η έννοια της μνήμης και η σχέση αυτής με την ιστορία, τη λήθη, την πόλη, καθώς επίσης η χωρική της έκφραση μέσα από τα μνημεία της πόλης. Εν συνεχεία, μελετώνται και αναλύονται η σημερινή σχέση της αρχιτεκτονικής με τις αισθήσεις και ο πολυαισθητηριακός σχεδιασμός ενώ παράλληλα γίνεται μια προσπάθεια καταγραφής των μέσων, στα οποία ο εκάστοτε αρχιτέκτονας θα μπορούσε να σταθεί, με στόχο τη δημιουργία μιας πολυαισθητηριακής εμπειρίας. Τέλος, κατόπιν ενδελεχούς μελέτης της ιστορίας των Μικρασιατών προσφύγων, από τη ζωή τους στη Μικρά Ασία μέχρι την εγκατάστασή τους στον Πειραιά και έπειτα, γίνεται οπτικοποίηση της αφήγησης και προτείνεται μια σχεδιαστική παρέμβαση - διαδρομή μέσα στον ιστό της πόλης του Πειραιά. Η διαδρομή αυτή αποσκοπεί στην ενεργοποίηση της συλλογικής μνήμης κι ενός πεδίου αισθήσεων και δυνατοτήτων για τον κάτοικο και επισκέπτη και κατ' επέκταση για την ίδια τη πόλη. Μια πόλη που δεν μένει στατική κι αναλλοίωτη, μια πόλη που έχει τη δύναμη να διατηρεί και να εντάσσει μέσα στο ζωντανό της σώμα, όλα αυτά τα στοιχεία της ιστορίας της, μπορεί ασφαλώς να τροφοδοτήσει, αν όλα αυτά τα στοιχεία κατανοηθούν σωστά -και κάποιο όραμα για τη μελλοντική της ζωή, αυτής και των κατοίκων της.

Λέξεις κλειδιά: μνήμη, λήθη, ιστορία, χώρος, τόπος, πόλη, μνημείο, αρχιτεκτονική, αισθήσεις, πολυαισθητηριακός σχεδιασμός, όραση, ακοή, αφή, όσφρηση, γεύση, Μικρασιάτες πρόσφυγες, θρησκεία, σπίντι.

Abstract

This master's thesis deals with and attempts the revival of collective memory through the multisensory experience in the city of Piraeus, having as focus of study, the Asia Minor refugees who arrived in Piraeus in the 1920s. The master's thesis has the following structure. In the beginning, the concept of memory and its connection to history, oblivion, the city and its spatial expression through the city's monuments are presented. Then, the current relations between architecture and the human senses and multi-sensory design are studied and analyzed. Besides, the means and methods that an architect can use to create a multi-sensory experience are recorded. Finally, after a thorough study of the Asia Minor refugees' history, from their life in Asia Minor to their settlement in Piraeus, a narrative is visualized and a design intervention is proposed – a journey through the city of Piraeus. This thesis aims to trigger collective memory and a field of sensations for residents and visitors as well as to unlock new possibilities for the city itself. Piraeus is a city that does not remain static and changeless. It has the power to maintain and integrate all these historic elements within its living presence. Thus, it can undoubtedly be feedback if all these elements are adequately understood and get some vision for the future life in Piraeus city.

Key words: memory, oblivion, history, space, locus, city, monument, architecture, senses, multisensory design, sight, hearing, touch, smell, taste, Asia Minor refugees, religion, house

Περιεχόμενα

0.1_Εισαγωγή

Αντικείμενο μελέτης	4
Σκοπός	5
Μεθοδολογία	5

1_Μνήμη και εμπειρία του χώρου

Μνήμη, λήθη και ιστορία	10
Συλλογική μνήμη και ταυτότητα	15
Μνήμη, χώρος, πόλη	19
Μνημείο	23

2_Πολυαισθητηριακός σχεδιασμός

Αισθήσεις και Αρχιτεκτονική	28
Πολυαισθητηριακός σχεδιασμός	30
Όραση	35
Ακοή	37
Αφή	38
Όσφρηση	39
Γεύση	41
Αισθήσεις και μνήμη	46

3_Σχεδιαστική πρόταση

Ιστορική αναδρομή	48
Πειραιάς του 1922	53

Πρόταση	57
Στάση 1: "Αφετηρία"	61
Στάση 2: "Μνημείο 1"	64
Στάση 3: "Ηχητικό"	76
Στάση 4: "Μνημείο 2"	80
Στάση 5: "Το σπίτι"	91
Επίλογος	117
Βιβλιογραφία	119
Πηγές εικόνων	122
Παράρτημα	124

0.1

Εισαγωγή

Αντικείμενο μελέτης της εργασίας αποτελεί η ζωή των Μικρασιατών προσφύγων. Ο τρόπος που αντιμετώπισαν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, τον βίαιο εκτοπισμό τους από τη Μικρά Ασία και τις δύσκολες συνθήκες που συνάντησαν στη νέα τους πατρίδα, σε αυτήν την περίπτωση στην πόλη του Πειραιά, όπως προκύπτει από τις ιστορικές καταγραφές και μαρτυρίες τους, υποδηλώνει την αντοχή των πεποιθήσεων και των συνηθειών τους, την εμμονή σε πολιτισμικές πρακτικές αλλά και την τροποποίησή τους με βάση τις συνθήκες που επικρατούσαν την εκάστοτε εποχή στην εκάστοτε περιοχή, και τη προσήλωσή τους στις παραδόσεις και αξίες τους. Με τις ζωές τους γεφύρωσαν τις δύο πλευρές του Αιγαίου ενώ η συμβολή τους στη διαμόρφωση της νεότερης Ελλάδας και πιο συγκεκριμένα της πόλης του Πειραιά υπήρξε ανυπολόγιστη. Σήμερα, η μελέτη της ζωής των Μικρασιατών προσφύγων ανοίγει ένα σαγηνευτικό αλλά κάπως παραμελημένο κεφάλαιο του ελληνικού βίου και της πόλης του Πειραιά. Χρέος μας είναι να διατηρήσουμε ζωντανή τη μνήμη των ανθρώπων αυτών, που παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν, κατάφεραν να δημιουργήσουν μια ισχυρή κοινωνία μέσα στην πόλη του Πειραιά και σήμερα, στους ταραγμένους καιρούς που ζούμε, μας κληροδοτούν πολύτιμα διδάγματα.

Όπως αναφέρει ο Γεώργιος Λάββας στο βιβλίο «Ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης», το σύγχρονο κέλυφος της πόλης έχει κατορθώσει να διαστρεβλώσει -ίσως όχι ανήκεστα ακόμη- τον άνθρωπο της πόλης και να δημιουργήσει έναν νέο τύπο κατοίκου, που δεν είναι αστός με την παλιά έννοια,

δεμένος δηλαδή με το χώρο, την ιστορία, τη συλλογική μνήμη, τους καημούς, τις χαρές της πόλης ή της γειτονιάς του, που την αγαπούσε, νοιαζόταν και περηφανευόταν γι' αυτήν. Ο σύγχρονος ένοικος ζει μόνος, βομβαρδίζεται από μια πληθώρα εικόνων, καταναλώνει και κινείται χωρίς σχέση με το αστικό του περιβάλλον. Πως ν' αγαπήσει, να ευαισθητοποιηθεί και να ενδιαφερθεί για το χώρο που ζει, αφού δεν τον βιώνει ως σπίτι, ως δρόμο, ως πλατεία, ως γειτονιά, ως όριο του οικισμού του, ως πλαίσιο δράσης συλλογικής και ατομικής, χρησιμοποιώντας όλο του το σώμα.¹ Η μνήμη μπορεί να ιδρύσει τόπους κοινούς, τόπους συλλογικής μνημοσύνης, τόπους ιστορικούς, τόπους αρχιτεκτονικούς, αντανakλώντας κοσμοθεωρίες, κοινωνικές σχέσεις, ανθρώπινες ανάγκες, πολιτισμικές λειτουργίες, συλλογικές νοοτροπίες και ηθικές αξίες. Η αρχιτεκτονική με τη σειρά της αποτελεί τον διαμεσολαβητή ανάμεσα στον κόσμο και τον εαυτό μας, στην ιστορία, στο παρόν και το μέλλον, στους ανθρώπινους θεσμούς και τα άτομα, και ανάμεσα στο υλικό και το πνευματικό. Σκοπός της είναι να μυθοποιήσει, αισθητοποιήσει και "ερωτικοποιήσει" τη σχέση μας με τον κόσμο.

Σκοπός της εργασίας, λοιπόν, είναι η διατήρηση και αναβίωση της συλλογικής μνήμης μέσω της πολυαισθητηριακής εμπειρίας, στον Πειραιά.

Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται ο όρος της μνήμης και μελετάται η σχέση της με την ιστορία, τη λήθη, το χώρο, την πόλη ενώ ακόμα μελετάται η σημασία του μνημείου στη ζωή της πόλης και του ανθρώπου και οι ιδιότητές του.

Το δεύτερο κεφάλαιο στηρίζεται ως επί το πλείστον στη μελέτη του βιβλίου «Τα μάτια του δέρματος: Η αρχιτεκτονική και οι αισθήσεις» του Juhani Pallasmaa, όπου αναφέρεται στη σχέση της εμπειρίας με την αρχιτεκτονική και διατυπώνει μια

¹ Λάββας, Π. Γ., (2010). Ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, σελ. 181.

θεώρηση για την κυριαρχία της όρασης, ενώ εστιάζει στην καταστολή των υπόλοιπων αισθήσεων στον τρόπο πρόσληψης και κριτικής της αρχιτεκτονικής και τη συνακόλουθη εξαφάνιση των αισθητηριακών και αισθησιακών ποιοτήτων από την αρχιτεκτονική.² Από τα παραπάνω φαίνεται η ανάγκη για πολυαισθητηριακό σχεδιασμό, ενώ παράλληλα επιχειρείται μια προσπάθεια καταγραφής ενός εγχειριδίου σχεδιασμού βασισμένου στις βασικές ανθρώπινες αισθήσεις.

Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζεται εις βάθος η ιστορία των Μικρασιατών προσφύγων, από τη ζωή τους στη Μικρά Ασία μέχρι τα τέλη του 20^{ου} αιώνα, με την έλευση, εγκατάσταση και ανασύστασή τους στην πόλη του Πειραιά. Πιο συγκεκριμένα, έχουν μελετηθεί λεπτομερώς τα παρακάτω συγγράμματα: «1922 Μαύρη Βίβλος - Οι μαρτυρικές καταθέσεις των θυμάτων που δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ»³ του Γιάννη Π. Καψή, «Πειραιάς και συνοικισμοί: Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14^ο αιώνα μέχρι σήμερα»⁴ του Χάρη Κουτελάκη και της

² Γεωργιάδου, Ζ., (2023). Χώρος και Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις: Μια Διεπιστημονική Οπτική στον Αρχιτεκτονικό Σχεδιασμό. Κάλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, σελ. 110.

³ 70 χρόνια μετά: Η ιστορία της καταστροφής, το χρονικό της συγκλονιστικής γενοκτονίας, έχει φθάσει στις μέρες μας μόνον από τον λυγμό των ξεριζωμένων. Διάσπαρτες αφηγήσεις, όσα κρατάει ο νους, όσα μπορεί και θέλει να συγκρατήσει. Κι όμως... Υπάρχει ένα σκληρό, αδιάψευστο ντοκουμέντο. Είναι οι καταθέσεις των προσφύγων, εκείνων που μόλις είχαν γλιτώσει από τον Χάρου τα δόντια. Νωπές οι αναμνήσεις, αδιάψευστα τα στοιχεία, θα μπορούσαν να αποτελέσουν την Μαύρη Βίβλο της καταστροφής. Στις σελίδες του βιβλίου παρατίθενται μερικά μόνον αποσπάσματα από χιλιάδες καταθέσεις, ενώπιον δικαστικών Αρχών, χιλιάδων προσφύγων. Τα ίδια τους τα λόγια, όπως τα ξεστόμισαν έχοντας ακόμη τη λαχτάρα του φόβου. [...]

(Από την παρουσίαση στο οπισθόφυλλο του βιβλίου)
Καψή, Π. Γ., (1972). 1922 Η Μαύρη Βίβλος, Οι μαρτυρικές καταθέσεις των θυμάτων, που δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ, Ιστορικό ντοκουμέντο, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη

⁴ Η έρευνα, καρπός της οποίας είναι το παρόν βιβλίο, ξεκίνησε από το 1984 και βασίστηκε σε πλήθος ετερόκλητων πηγών προκειμένου ν' αναπλάσει την «ιστορική συνέχεια» και να αναδείξει ή να ερμηνεύσει τις δομές και τους ιστούς που ύφαναν τις μετακινήσεις, τις κατοικήσεις, τις ονοματοδοσίες διαφόρων

Αμάντας Φωσκόλου και «Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής»⁵ της Renee Hirschon. Το κάθε ένα από αυτά

σημείων της ευρύτερης περιοχής του Πειραιά. Αν και ο Πειραιάς λειτουργήσε ως αυτόνομη πόλη μέχρι το 1922 ή μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου κατ' άλλους, ωστόσο η πολιτιστική του φυσιογνωμία όχι μόνο αλλοιώθηκε, αλλά στην κυριολεξία θάφτηκε κάτω από τις τεράστιες πολυκατοικίες που δόμησαν το χώρο του και βέβαια κάτω από τις σκοπιμότητες που επέβαλε η πρωτεύουσα...

Το βιβλίο στοχεύει να τονίσει δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα ότι Πειραιάς δεν ήταν μόνο το λιμάνι του Δράκου ή Πόρτο Λεόνε αλλά κυρίως ένας μικρός αριθμός οικισμών στην ευρύτερη περιοχή του. Τα μνημεία που σώζονται, οι άνθρωποι που διαβούν εκεί, οι διαπροσωπικές σχέσεις τους και οι κοινωνικο-ιστορικές σχέσεις με την πόλη «Αθήνα» από τα τέλη του 15^{ου} αιώνα πλουτίζουν το ιστορικό πλέγμα, διαφωτίζουν κάποια συμβάντα, ερμηνεύουν καλύτερα τα γεγονότα και μας δίνουν τα μέσα να κατανοήσουμε διαχρονικά και αδιάσπαστα την ιστορική πορεία του ίδιου του Πειραιά και της ευρύτερης περιοχής του.

Κουτελάκης, Χ., Φωσκόλου, Α., (1991). *Πειραιάς και συνοικισμοί, Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14^ο αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σελ. 11-12.

⁵ Το βιβλίο τοποθετείται σ' ένα συγκεκριμένο χρονικό πλαίσιο και αποτελεί αναπαράσταση μιας συγκεκριμένης περιόδου στη ζωή των ανθρώπων και του τόπου αυτού, αλλά και του ίδιου του εαυτού της συγγραφέως σε μια δεδομένη χρονική στιγμή. Απεικονίζει συνεπώς μια παρελθούσα κατάσταση και αντιπροσωπεύει ένα κεφάλαιο στην κοινωνική ιστορία των Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα.

Το βιβλίο κυκλοφόρησε στα αγγλικά το 1989 (β' έκδοση 1998) και στα τούρκικα το 2000. Ως κείμενο κοινωνικής ιστορίας, έχει αποκτήσει τη δική του ιστορία. Η αρχική έρευνα στην οποία βασίζεται έγινε το 1972 και περιγράφει συνθήκες που έχουν σχεδόν εξαλειφθεί στα αστικά κέντρα της Ελλάδας εδώ και αρκετά χρόνια. Η μελέτη αφορά τη ζωή στη Κοκκινιά, έναν μεγάλο συνοικισμό Μικρασιατών προσφύγων (που ονομάστηκε Δήμος Νίκαιας το 1940), πενήντα χρόνια μετά την εγκατάστασή τους. Ο δήμος αυτός αποτελεί το ευρύτερο πλαίσιο της εκτεταμένης και λεπτομερούς επιτόπιας έρευνας της συγγραφέως στα Γερμανικά, μια γειτονιά με προκατασκευασμένα σπίτια όπου έμεινε δεκατέσσερις μήνες. Όταν ξαναεπισκέφτηκε την Κοκκινιά το 1983, ενημέρωσε το υλικό που είχε συγκεντρώσει, και τότε συμπεριέλαβε και την ανάλυση των εκλογικών αποτελεσμάτων από δημοσίευτα αρχεία για την περίοδο 1932-1964. Από τότε οι αλλαγές που επήλθαν στην Κοκκινιά και στα Γερμανικά είναι μεγάλες σε κοινωνικό, οικονομικό και οικιστικό επίπεδο. Σ' όλους τους βασικούς δρόμους έχουν χτιστεί τετραώροφες πολυκατοικίες, και τίποτα δεν δίνει πλέον την εντύπωση του προσφυγικού συνοικισμού με τα χαρακτηριστικά του χαμόσπιτα. Ωστόσο, το 40% των προκατασκευασμένων σπιτιών υπάρχει ακόμη στα Γερμανικά σύμφωνα με καταγραφή του 2001 του Βασίλη Βασιλειάδη, επαγγελματία φωτογράφου και κατοίκου της Νίκαιας, ο οποίος εδώ και αρκετά χρόνια ασχολείται με τη μελέτη της ιστορίας του δήμου.

αφορά διαφορετική περίοδο της ζωής των Μικρασιατών προσφύγων και από τα οποία έχουμε αντλήσει στοιχεία και έχουμε εστιάσει σε αυτά που θεωρούμε πως είχαν καθοριστική σημασία για τους ίδιους τους ανθρώπους, αποτυπώνουν την ιδιαίτερη ποιότητα και τις λεπτές αποχρώσεις των σχέσεών τους, μεταδίδουν νοήματα που διαπερνούν τις πράξεις και τα αντικείμενα, το περιβάλλον και τις αντιλήψεις, και οφείλουν να αποτυπωθούν μέσα στον αστικό ιστό της πόλης του Πειραιά. Στόχος της σχεδιαστικής παρέμβασης - διαδρομής που προτείνεται για τον επισκέπτη και κάτοικο, δεν είναι η αναπαράσταση του παρελθόντος αλλά η ενεργοποίησή του στο παρόν και η ανάδειξη δυνατοτήτων που περικλείει.

Η εργασία αυτή, φιλοδοξεί, να κεντρίσει το ενδιαφέρον του κοινού, αλλά και των «ειδικών» και να τονίσει τη σημασία που έχει η αναβίωση της συλλογικής μνήμης μέσω της πολυαισθητηριακής εμπειρίας για τον αστικό χώρο. Γι' αυτόν τον αστικό χώρο στον οποίο ζούμε και που όσο πιο πλούσιος και ποικίλος είναι -σε αξίες και ερεθίσματα- τόσο πιο ενδιαφέρονσα κάνει τη ζωή μας μέσα του.

Hirschon, R., (2006). *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, (β' έκδοση), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σελ. 12-13.

Μνήμη και εμπειρία του χώρου

Μνήμη, λήθη και ιστορία

Η μνήμη, ως λειτουργία του εγκεφάλου είναι εξαιρετικά σημαντική για τον άνθρωπο. Και αυτό, διότι του επιτρέπει να συγκρατεί πρόσωπα, να ανακαλεί γεγονότα και στιγμές, που καθορίζουν τη ζωή του και τον διαμορφώνουν. Από όλα τα γεγονότα που συμβαίνουν με την πάροδο του χρόνου και καταγράφονται στο μυαλό, κάποια στοιχεία διατηρούνται χάρη στη μνήμη. Οι λαβύρινθοι της μνήμης μπορούν να μας οδηγήσουν, πολλές φορές, σε μονοπάτια που έμοιαζαν χαμένα για πάντα. Οι αναμνήσεις επανέρχονται στη ζωή μας σε απρόσμενες στιγμές, άλλοτε ως λάμψεις έμπνευσης ή σωτηρίας και άλλοτε στοιχειώνουν το παρόν.

Σύμφωνα με τον Jacques Le Goff, η μνήμη είναι ένα σύνολο σωματικών λειτουργιών, που επιτρέπουν στον άνθρωπο να ανακαλεί εντυπώσεις και πληροφορίες που έχουν περάσει στο παρελθόν. Πιο συγκεκριμένα, η μνήμη είναι η διαδικασία με την οποία το παρελθόν επανέρχεται στο παρόν και εικόνες, λέξεις και αντικείμενα ανασυντίθενται για να αναπαράγουν στο χρόνο αυτό που έχει περάσει. Η Βασιλική Πετρίδου αναφέρει πως το κενό που υπάρχει ανάμεσα στο σήμερα και το χθες, την ύπαρξη και την ενθύμηση, καλύπτεται από τις αναμνήσεις που κρατούν ζωντανό το παρόν. Η μνήμη δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα σύστημα μέτρησης αυτού του κενού. Μέσω της μνήμης, οι άνθρωποι προσπαθούν να

καλύψουν αυτό το κενό.⁶ Προσπαθούν να ανακτήσουν την αλήθεια που χάθηκε στο χρόνο, ενώ παράλληλα επιδιώκουν, να επανεφεύρουν, να κατασκευάσουν, να διαμορφώσουν και να αναβαθμίσουν το παρελθόν σύμφωνα με τις δικές τους προβολές στο παρόν.

Η μνήμη φυσικά, «δεν είναι αποκλειστικά ατομική ούτε και περιορίζεται μόνο στις λειτουργίες του ανθρώπινου νου». Απευθύνεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πέρα των μεμονωμένων αναμνήσεων του ατόμου και έχει κοινωνική ή αλλιώς θα λέγαμε συλλογική διάσταση. Η σύνθεση και η διευθέτηση της μνήμης σε σχέση με τον τόπο και τον χρόνο, παίζει ουσιαστικό ρόλο στη ζωή, όχι μόνο του ανθρώπου, αλλά και της κοινότητας, της πόλης, του κοινωνικού συνόλου, των επί μέρους κοινωνικών ομάδων, του έθνους, της κρατικής οντότητας. Εκτός αυτού, η μνήμη επηρεάζει σχεδόν όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής και μελετάται από διάφορους επιστημονικούς κλάδους όπως είναι η ψυχολογία, η κοινωνιολογία, η βιολογία, η ιατρική, η ανθρωπολογία, η φιλοσοφία, η πολιτική, η ιστορία και φυσικά η αρχιτεκτονική.

Ο Αντώνης Λιάκος, στο βιβλίο «Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία;», αναλύει τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουμε το παρελθόν, την αλληλεπίδραση του παρελθόντος με το παρόν και την ανάπλασή τους μέσα στο χρόνο, ενώ ακόμα κάνει λόγο «στην έννοια της μνήμης ως μια αντίρροπη δύναμη σε σχέση με την ιστορία». Υποστηρίζει πως η μνήμη ισοζυγίζει μέχρι ένα βαθμό την απολεσθείσα εμπειρία που έχει ως επακόλουθο η πάροδος του χρόνου. Επίσης, η μνήμη αποκαθιστά τα νοήματα που χάνονται στην ιστορική πραγμάτευση. Ενώ η ιστορία εστιάζει σε γεγονότα, η μνήμη μας προσφέρει μια διαφορετική οπτική. Μας παρουσιάζει τα συναισθήματα των ανθρώπων για τα γεγονότα που έζησαν, τη

⁶ Βλ. περισσότερα: Πετρίδου, Β., (2004). Η αρχιτεκτονική ως μνήμη στο έργο του Aldo Rossi. Αρχιτέκτονες, τεύχος 45 - περίοδος Β, σελ.62.

σημασία που είχαν για αυτούς και τον τρόπο που τα βίωσαν.⁷ Η μνήμη, συμπερασματικά, αποκαλύπτει διάφορες πτυχές των γεγονότων και ενώ μπορεί να μην μας δίνει απαντήσεις στα επιστημονικά ερωτήματα της ιστορίας, στρέφει την προσοχή της στις αναμνήσεις, τις αντιλήψεις και τα συναισθήματα των ατόμων.

Παρόμοια είναι η ανάλυση του διπόλου μνήμης και ιστορίας, στο έργο του Le Goff «Ιστορία και μνήμη». Όπως η μνήμη, πνευματική, προφορική ή γραπτή αποτελεί την πρώτη πηγή της ιστορίας, έτσι και αυτή τροφοδοτείται από τον ιστορικό επιστημονικό τομέα. Οι πηγές της στηρίζονται σε προσωπικές αφηγήσεις και μαρτυρίες, αντίθετα προς τις παγιωμένες θέσεις και την αντικειμενική ιστορική έρευνα. «Ο Karl Lowith υποστηρίζει πως η μνήμη δεν είναι αντικειμενική, καθώς περιλαμβάνει το στοιχείο της επιλογής. Από τη στιγμή μάλιστα, που εκ των πραγμάτων, δεν υπάρχει μόνο μία μνήμη, αλλά πολλαπλές, η επιλεκτικότητά της όσο και η υποκειμενικότητα που τη χαρακτηρίζει είναι προφανείς. Για το λόγο αυτό άλλωστε, και όταν χρησιμοποιείται ως εργαλείο ερμηνείας του παρελθόντος συνίσταται να μην επικεντρωνόμαστε σε συγκεκριμένες μνήμες, αλλά να προχωράμε στην έρευνα πραγματοποιώντας επάλληλες αναγνώσεις των επί μέρους αλληλοκαλυπτόμενων στοιχείων».

Η λήθη λειτουργεί αντίθετα από τη μνήμη και συνδέεται «με το φόβο και την τραυματική εμπειρία της απώλειας των αναμνήσεων». Η άρρηκτη σχέση της με τη μνήμη, τις καθιστά, τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Η λήθη, μας επιτρέπει να αφήνουμε ελεύθερες τις αναμνήσεις εκείνες που δεν είναι τόσο κρίσιμες και εκείνες που η απώλεια τους, μπορεί να μας

⁷ Λιάκος, Α., (2007). *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα: Πόλις, Ανακτήθηκε από:

https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PSPA228/The%20Politics%20of%20oCulture/Liakos_Pws_to_parelthon_ginetai_istoria.pdf, σελ.157.

οδηγήσει στη λύτρωση, ενώ ταυτοχρόνως, μας βοηθά να επικεντρωνόμαστε στις πιο σημαντικές αναμνήσεις, που μένουν ζωντανές στο χρόνο. Συνοπτικά, «μνήμη χωρίς λήθη δεν υπάρχει». Αδιαμφησβήτητα λοιπόν, η λήθη είναι αναπόφευκτη και για το λόγο αυτό η σημασία της δεν πρέπει να αγνοείται. Πράγματι, η διαδικασία της λήθης είναι εξίσου σημαντική με τη διατήρηση της μνήμης. Μέσω της λήθης, μπορούμε να απελευθερωθούμε από το βάρος των παρελθοντικών γεγονότων και να εστιάσουμε στο παρόν και το μέλλον. Ωστόσο, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η μνήμη είναι εξίσου σημαντική για την κατανόηση του παρελθόντος, την ανάπτυξη της κοινωνίας και την πρόοδο του ανθρώπινου πνεύματος. Η μνήμη αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του ανθρώπινου νου και της ιστορίας της κοινωνίας. Έτσι η μνήμη και η λήθη αλληλοσυμπληρώνονται και συμβάλλουν στην ολοκληρωμένη κατανόηση του παρελθόντος και του παρόντος. Ο Παναγιώτης Τουρνικιώτης, στο άρθρο «Πρέπει να ξεχνάς για να θυμάσαι», αναφέρεται στη θεμελιώδη σημασία της λήθης, συμπεραίνει πως η λήθη αποτελεί το δομικό θεμέλιο της μνήμης και αναφέρει χαρακτηριστικά πως: «εκείνο που έχεις επιλέξει να θυμάσαι είναι παράμετρος εκείνου που έχεις επιλέξει να ξεχάσεις»⁸.

Η λήθη συνδέεται επίσης με την αποσιώπηση της ιστορίας, την απόκρυψη τμημάτων του παρελθόντος και την ανάδειξη άλλων, μέσω στοχευμένων πρακτικών όπως είναι η αμνησία, η λογοκρισία και η καταστροφή της μνήμης. Όπως υπογραμμίζει ο Λιάκος «η ιστορία παράγει λήθη»⁹. Οι εθνικές ιστορίες συχνά αναδεικνύουν τις επιτυχημένες περιόδους του

⁸ Τουρνικιώτης, Π., (2004). Πρέπει να ξεχνάς για να θυμάσαι. Αρχιτέκτονες, τεύχος 45 - περίοδος Β, σελ. 67.

⁹ Λιάκος, Α., (2007). Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία;, Αθήνα: Πόλις, Ανακτήθηκε από:

https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PSPA228/The%20Politics%20of%20oCulture/Liakos_Pws_to_parelthon_ginetai_istoria.pdf, σελ. 275.

παρελθόντος και αγνοούν τις ήττες και τα τραύματα, προκειμένου να ενισχύσουν την αυτοπεποίθηση των πολιτών. Οι πολιτικές διαγραφής μπορούν να οδηγήσουν στην αλλαγή ονομάτων και την κατεδάφιση συμβόλων του παρελθόντος προκειμένου να εξαλειφθούν οι αναμνήσεις από το παρόν.

Ο Maurice Halbwachs, ο θεωρητικός που καθιέρωσε την έννοια της συλλογικής μνήμης, όπως θα δούμε και παρακάτω, επισημαίνει τη σημασία της λήθης μέσα στις κοινωνικές διεργασίες. Η κοινωνία έχει την τάση να σβήνει από τη μνήμη της όλα αυτά που μπορεί να συντελούν στην διαίρεση των ατόμων μεταξύ τους. Προσαρμόζει τις αναμνήσεις της, για να διατηρήσει την ισορροπία στο εσωτερικό της, ενώ η επίσημη γραμμή της τάξης που κυριαρχεί ή της ομάδας που εξουσιάζει, ενσωματώνει πρακτικές χειραγώγησης της μνήμης και επιβολής της λήθης, που μένουν στο πέρασμα του χρόνου, για τη διάσωση και τη προώθηση των συμφερόντων της. Οι πληροφορίες και οι μνήμες που διαφέρουν από τις δικές τους αναγνώσεις του παρελθόντος κρατούνται κρυφές, αφήνονται στη λήθη, παραποιούνται ή επικαλύπτονται από την ενιαία κυρίαρχη γραμμή. Η Πετρίδου τονίζει πως «η επίκληση της μνήμης ή η βύθιση στη λήθη αντανακλούν τις επιλογές των ατόμων ή και των κοινωνιών και παράγονται σε συνάρτηση με τις κυρίαρχες αντιλήψεις»¹⁰. Οι άνθρωποι και οι κοινωνίες μπορούν να επιλέξουν τι να θυμούνται και τι να ξεχάσουν και μερικές φορές αλλάζουν το παρελθόν ώστε να ταιριάζει με τους δικούς τους στόχους. Οι κοινωνίες και τα κράτη, συχνά χρησιμοποιούν τη μνήμη και τη λήθη, για να ανακατασκευάσουν το παρελθόν και να επιτύχουν τους στόχους τους, αποκρύπτοντας γεγονότα και επανεμφανεύοντας την ιστορία.

¹⁰ Πετρίδου, Β., (2004). Η αρχιτεκτονική ως μνήμη στο έργο του Aldo Rossi. Αρχιτέκτονες, τεύχος 45 - περίοδος Β, σελ. 62.

Ο Λιάκος υποστηρίζει ότι η μνήμη, η ιστορία και η λήθη είναι σαν τις πλεξούδες, που χρειάζονται τρία νήματα για να πλεχτούν¹¹. Έτσι, οι κοινωνίες διαχειρίζονται το παρελθόν τους. Η μνήμη, η λήθη και η ιστορία είναι αλληλένδετες και η αλληλεπίδρασή τους καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο κατασκευάζεται και διαμορφώνεται το παρελθόν. Οι κοινωνίες, μέσω της μνημόνευσης ή της αποσιώπησης του παρελθόντος, δημιουργούν την ιστορία τους, προσαρμόζουν τα γεγονότα για να εξυπηρετήσουν τους σκοπούς τους, επηρεάζουν τη συνείδηση των "υπηκόων" τους και δημιουργούν τα μεγάλα αφηγήματα, που αποτελούν τα θεμέλια της ενότητάς τους. Μέσω αυτής της διαχείρισης του παρελθόντος, όχι απλώς διαμορφώνεται και προσαρμόζεται το παρόν, αλλά επιδιώκεται επίσης, ο έλεγχος στον τρόπο διαμόρφωσης του μέλλοντος.¹²

Συλλογική μνήμη και ταυτότητα

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτή η αλληλένδετη σχέση της μνήμης με τη λήθη, καθώς και η μεταξύ τους σχέση με την ιστορία, ενώ παράλληλα, σημειώνεται η χρήση των δύο πρώτων, ως βασικών εργαλείων χειραγώγησης από τα εκάστοτε κοινωνικά σύνολα.

Το υποκείμενο της μνήμης, δεν περιορίζεται μόνο στο άτομο ως μονάδα, αλλά επεκτείνεται και στη συλλογική οντότητα της ομάδας. Σύμφωνα με τον Γάλλο φιλόσοφο και κοινωνιολόγο, Halbwachs, η συλλογική μνήμη αποτελεί

¹¹ Λιάκος, Α., (2007). *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα: Πόλις, Ανακτήθηκε από:

https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PSPA228/The%20Politics%20of%20oCulture/Liakos_Pws_to_parelthon_ginetai_istoria.pdf, σελ. 275.

¹² Λιάτσος, Β., (2016). *Παλίμψηστες αναγνώσεις - Η διαχείριση της αστικής μνήμης στην Ευρώπη του 20^{ου} αιώνα. Το παράδειγμα του Βερολίνου*, (Μεταπτυχιακή εργασία), Ανακτήθηκε από Ιδρυματικό Αποθετήριο Πανεπιστημίου Θεσσαλίας: <http://hdl.handle.net/11615/46544>, σελ. 21-27.

αναπόσπαστο μέρος της ατομικής. Ο Halbwachs αναγνωρίζει την ύπαρξη ατομικής και συλλογικής μνήμης, με την ατομική να αντιστοιχεί σε μνήμες ομάδων ατόμων που έζησαν κοινά γεγονότα στο παρελθόν, όπως είναι η οικογένεια, η σχολική τάξη και διάφορες άλλες ομάδες ένταξης, ενώ η συλλογική μνήμη αναφέρεται σε μεγαλύτερες ομάδες, όπως είναι το έθνος, οι κοινότητες κ.α.¹³ «Για τον Halbwachs, η μνήμη του κάθε ανθρώπου συντίθεται μέσα από τις ομάδες στις οποίες συμμετέχει και διαμορφώνεται από την κοινωνική του θέση, αλλά και από την αλληλεπίδρασή του με τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας. Η μνήμη, αποτελείται από την συνειδητοποίηση ότι οι δράσεις του ανθρώπου δεν είναι αποκλειστικά δικές του». Είναι κατά κάποιο τρόπο, κληροδοτήματα από την οικογένεια, τη θρησκεία, τον πολιτισμό, τις παραδόσεις του κ.α. Συνεπώς, «η συλλογική μνήμη διαμοιράζεται, μεταβιβάζεται αλλά και κατασκευάζεται από την ομάδα και από τη σύγχρονη κοινωνία».

Σύμφωνα με τον Pierre Nora, η μνήμη είναι μια πρόδηλη συλλογική διαδικασία. Αυτό σημαίνει ότι η μνήμη μπορεί να συλληφθεί μόνο ως κοινωνική, αφού ακόμα και οι προσωπικές αναμνήσεις ενός ατόμου δημιουργούνται υπό την επίδραση των συλλογικών μνημών. Οι πληροφορίες, οι αντιλήψεις, οι προσωπικές σκέψεις ενός ατόμου διαμορφώνονται ως μνήμη· μόνο σε σχέση με τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκει και όλες οι μνήμες σχηματίζονται ολοφάνερα εκεί. Ακόμα και οι έννοιες και οι στιγμές που ένα άτομο θεωρεί καθαρά δικές του δημιουργούνται υποσυνείδητα μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο και οφείλονται στις διεργασίες της συλλογικής μνήμης.¹⁴

¹³ Ρουσάκη, Α., Χουλιάρá, Α. (2020). *Μνήμη και Χώρος εντός και εκτός ορίων, Μια ανάγνωση των τόπων ετερότητας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*, (Πτυχιακή εργασία), Ανακτήθηκε από Ιδρυματικό Αποθετήριο Πολυτεχνείου Κρήτης: <https://doi.org/10.26233/heallink.tuc.84871>, σελ. 5.

¹⁴ Λιάτσος, Β., (2016). *Παλιμψηστες αναγνώσεις - Η διαχείριση της αστικής μνήμης στην Ευρώπη του 20^{ου} αιώνα. Το παράδειγμα του Βερολίνου*, (Μεταπτυχιακή

Η συλλογική και η ατομική μνήμη συνεργάζονται. Οι άνθρωποι θυμούνται μέσα από την οπτική της ομάδας, στην οποία είναι ενταγμένοι, ενώ η μνήμη της ομάδας δημιουργείται από τις ατομικές μνήμες, χωρίς όμως το σύνολο των κοινών αναμνήσεων να εμφανίζεται με την ίδια ένταση στον καθένα. Η ατομική μνήμη είναι μια οπτική της συλλογικής, και αυτή η οπτική αλλάζει μέσα από τις σχέσεις που αναπτύσσονται με άλλα κοινωνικά περιβάλλοντα. Οι ατομικές μνήμες διαφέρουν από τη συλλογική και επιτρέπουν διακυμάνσεις, καθώς οι προσωπικές εμπειρίες είναι συνθέσεις κοινωνικών επιρροών. Για τον Halbwachs, η ατομική μνήμη βασίζεται στη συλλογική. Προκειμένου να επαληθεύσει κάποιος από τις αναμνήσεις της, να τις συγκεκριμενοποιήσει και να συμπληρώσει ενδεχόμενες απώλειες, η ατομική μνήμη συνδέεται προσωρινά με τη συλλογική.¹⁵

Ο άνθρωπος, ως μέλος ομάδας ή ομάδων, χρειάζεται να μοιραστεί και να οργανώσει της μνήμες του με άλλα άτομα. Οι τόποι και οι στιγμές, οι σταθμοί της ζωής, οι έννοιες και οι ιδεολογικές αναφορές, όλα αυτά που απασχολούν τον ανθρώπινο νου, σχηματίζονται με βάση την παρουσία των άλλων. Η μνήμη και η προσωπικότητα - ταυτότητα, διαμορφώνονται μέσω της κοινωνικής μας αλληλεπίδρασης, η οποία βοηθά στην καθαρή αποθήκευση των αναμνήσεων στο νου. Ταυτόχρονα, η συμμετοχή μας σε ομάδες και η ασχολία με θεσμούς, συνήθειες και υποχρεώσεις, επηρεάζουν τον τρόπο που οργανώνουμε και αξιολογούμε τις αναμνήσεις των γεγονότων που βιώνουμε.¹⁶

εργασία), Ανακτήθηκε από Ιδρυματικό Αποθετήριο Πανεπιστημίου Θεσσαλίας: <http://hdl.handle.net/11615/46544>, σελ. 30-31.

¹⁵ Κουκέση, Χ., (2020). Σύγχρονοι εντοπισμοί της μνήμης, (Πτυχιακή εργασία), Ανακτήθηκε από Ιδρυματικό Αποθετήριο Πολυτεχνείου Κρήτης: <https://dias.library.tuc.gr/>, σελ. 22-23.

¹⁶ Λιάτσος, Β., (2016). Παλιμψηστες αναγνώσεις - Η διαχείριση της αστικής μνήμης στην Ευρώπη του 20^{ου} αιώνα. Το παράδειγμα του Βερολίνου, (Μεταπτυχιακή

Η μνήμη διατηρείται με την επικοινωνία. Οι άνθρωποι μοιράζονται τις αναμνήσεις τους και το παρελθόν τους. Με το να εκφράζουν τις μνήμες τους, μπορούν να διατηρήσουν την ταυτότητά τους, είτε ατομική είτε συλλογική.¹⁷ Στην περίπτωση των προσφύγων της Μικρασιατικής καταστροφής, όπως θα δούμε σε επόμενο κεφάλαιο, η ατομική και η συλλογική μνήμη έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στην αντίσταση στις δύσκολες συνθήκες και στην ανασυγκρότηση της νέας τους ζωής στην Ελλάδα. Ο εκτοπισμός τους ήταν βίαιος και άμεσος και αυτά που έφεραν στην Ελλάδα ήταν μόνο οι μνήμες τους. Η διαφύλαξη της μνήμης τους αποτέλεσε για εκείνους μοναδική περιουσία.

Εύλογο είναι το ερώτημα: πως τα υποκείμενα αντιλαμβάνονται και αναπαράγουν το παρελθόν τους, ατομικά ή συλλογικά, κατασκευάζοντας έτσι την πολιτισμική τους ταυτότητα στο παρόν. Ο τρόπος με τον οποίο, άτομα κοινωνικά αναγνωρίζουν κοινά στοιχεία που σχετίζονται με το παρελθόν τους, μας διαφεύγει. Η συλλογική μνήμη αποτελεί μια μορφή του παρελθόντος. Οι κοινές μνήμες μιας ομάδας που συχνά έχουν βαθιές ρίζες στην ιστορία, η κοινή τους προέλευση, η αίσθηση ενότητας, η ποικιλομορφία και οι ιδιαιτερότητες τους μπορούν να αποδοθούν σε αντιλήψεις και γεγονότα που χάνονται με την πάροδο του χρόνου.¹⁸

εργασία), Ανακτήθηκε από Ιδρυματικό Αποθετήριο Πανεπιστημίου Θεσσαλίας: <http://hdl.handle.net/11615/46544>, σελ. 30-31.

¹⁷ Βλ. περισσότερα: Καψάλη, Α., (2018). *Μνήμη και ταυτότητα: Η περίπτωση της Αδελφότητας Μπρανωτών*, (Μεταπτυχιακή εργασία), Ανακτήθηκε από Αμητός Ιδρυματικό Αποθετήριο Πανεπιστημίου Πελοποννήσου: <http://amitos.library.uop.gr/xmliui/handle/123456789/5137>

¹⁸ Λιάτσος, Β., (2016). *Παλίμψηστες αναγνώσεις - Η διαχείριση της αστικής μνήμης στην Ευρώπη του 20^{ου} αιώνα. Το παράδειγμα του Βερολίνου*, (Μεταπτυχιακή εργασία), Ανακτήθηκε από Ιδρυματικό Αποθετήριο Πανεπιστημίου Θεσσαλίας: <http://hdl.handle.net/11615/46544>, σελ. 32.

Μνήμη, χώρος, πόλη

«Στη συσχέτιση της μνήμης με την κοινωνία, ο ρόλος που διαδραματίζει ο τόπος»¹⁹ είναι ιδιαίτερα σημαντικός, αφού συνιστά το χώρο καταγραφής και έκφρασης της συλλογικής μνήμης. Όπως περιγράφει ο Halbwachs, «όταν μια ομάδα εγκαθίσταται σε ένα μέρος του χώρου²⁰», τον πλάθει με βάση τα δικά της χαρακτηριστικά, ενώ ταυτόχρονα επηρεάζεται και συμφωνεί με τους υλικούς του παράγοντες. Ο τόπος που καταλαμβάνει η ομάδα, φέρει στο σώμα του, τα σημάδια της προϋπάρχουσας μνήμης. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά ενός τόπου, ενός χώρου ή μιας πόλης μπορούν να επηρεάσουν την εξέλιξη της συλλογικής μνήμης των ανθρώπων, οι οποίοι ταυτοχρόνως αφήνουν το δικό τους σημάδι στο εσωτερικό τους. Συνοπτικά, η κάθε συλλογική μνήμη χρειάζεται ένα χωρικό πλαίσιο προκειμένου να ξεδιπλωθεί, να αναπτυχθεί και να στεριώσει μέσα στο χρόνο. Ο χώρος της πόλης αποτελεί τον

¹⁹ Τόπος, 1. χωρική έκταση πάνω στο έδαφος που χαρακτηρίζεται από κοινές ιδιότητες, ώστε να αναγνωρίζεται ως σύνολο. 2. γεωγραφική ενότητα, με ιδιαίτερα φυσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, με την οποία ταυτίζεται διαχρονικά ένα κοινωνικό σύνολο. Η αναγωγή σε αξία και η αναζήτηση αυτού του συνολικά αποδεκτού, οικείου περιβάλλοντος εκφράζεται ως τοπικισμός. Η νοσταλγία, επιπλέον, ενός χαμένου τόπου, με αυτήν την έννοια, εκφράζεται με τάσεις στην αρχιτεκτονική, όπως το ιστορικό κίνημα Επιστροφή στις ρίζες ή η σύγχρονη επιλογή νεοπαρδοσιακών μορφών σε κατοικίες.

Μπούρας, Χ., Φιλίππιδης, Δ. (επιμ.), 2013. *Αρχιτεκτονική*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, σελ. 380-381.

²⁰ Χώρος, 1. πρωταρχική έννοια της αρχιτεκτονικής, καθώς η επιστήμη της αρχιτεκτονικής ορίζεται ως οργάνωση και διαχείριση του χώρου, ως ενορχήστρωση χωρικών σχέσεων. Δυσχερής η ερμηνεία του, ενίοτε ως κενό (εκείνο που υπολείπεται ή περιβάλλει μια κατασκευή ή κτίσμα), ή άλλοτε ως περιεχόμενο, εκείνο που εγκλείεται μέσα στις αρχιτεκτονικές μορφές που τότε λειτουργούν ως περιβλήμα («δοχείο», κατά Α. Κωνσταντινίδη). 2. ως προς τη σχέση περιέχοντος και περιεχομένου του σχεδιασμένου χώρου, διακρίνονται τρεις βασικοί τύποι: κλειστός, ανοιχτός και ημιυπαίθριος.

Μπούρας, Χ., Φιλίππιδης, Δ. (επιμ.), 2013. *Αρχιτεκτονική*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, σελ. 408.

τόπο «μέσα στον οποίο εξελίσσεται ο ανθρώπινος πολιτισμός και σχηματίζονται τα παράγωγά του, τα νοήματα, οι αντιλήψεις και οι αναμνήσεις του».²¹

Κάθε πόλη είναι ένας τόπος μέσα στον οποίο οι άνθρωποι δραστηριοποιούνται και εκφράζονται. Κρατά στο εσωτερικό της, αναμνήσεις από όλους τους ανθρώπους που έζησαν και ζουν σε αυτήν. Κάθε δρόμος, κάθε κτίριο, κάθε πλατεία, κάθε φωτεινή και σκοτεινή της πλευρά αποτελεί χώρο μνήμης και έχει μια ιστορία να διηγηθεί. Η πόλη παράγει και πλάθει μνήμες ορίζοντας με αυτόν τον τρόπο τη ζωή του κάθε ανθρώπου, ενώ ταυτοχρόνως ο σχηματισμός της ίδιας υλοποιείται με τις μνήμες που σκοπίμως επιλέγονται να προβληθούν.²²

Σαφώς διαφορετική είναι η πρόσληψη μιας πόλης από έναν επισκέπτη-ταξιδιώτη που βλέπει σε εκείνη κάτι το ασυνήθιστο και το ειδυλλιακό, από την εικόνα που έχουν οι κάτοικοί της, που τη βιώνουν και τη συνδέουν με τη ζωή τους

²¹ Ο χώρος και ο τόπος δεν ταυτίζονται. Υφίσταται μια βασική διαφορά μεταξύ τους. Ο χώρος είναι σαν ένας άδειος καμβάς, ενώ ο τόπος είναι σαν ένας πίνακας, που κάποιος δημιούργησε· προσθέτοντας πράγματα πάνω στον καμβά του. Οι άνθρωποι δίνουν νόημα σε έναν χώρο, προσδίδοντάς του ιδιότητες και ποιότητες και χρησιμοποιώντας τον για διάφορες δραστηριότητες. Με αυτόν τον τρόπο, ο χώρος μετατρέπεται σε τόπο, σε ένα μοναδικό μέρος με δική του ταυτότητα.

Οι άνθρωποι ζουν σε ένα μέρος που είναι ιδιαίτερο για αυτούς, όπως είναι το σπίτι, η γειτονιά ή το χωριό τους. Αυτό το μέρος εμπεριέχει αναμνήσεις και εμπειρίες που είναι σημαντικές για αυτούς. Όταν οι άνθρωποι μιλούν για "τον τόπο τους", "τη γειτονιά τους" ή "το χωριό τους", δεν μιλούν μόνο για τον χώρο αλλά και για τα συναισθήματα και το νόημα που έχει για εκείνους. Ο χώρος ενέχεται στον τόπο και παίζει σπουδαίο ρόλο στη διαμόρφωση της ζωής των ανθρώπων.

Κοντογιάννη, Χ., Μητροκανέλου, Κ., (2013). *Πόλη και ψυχή. Κατασκευάζοντας μνήμες ... στο χώρο και στο χρόνο*, (Πτυχιακή εργασία), Ανακτήθηκε από: https://www.greekarchitects.gr/site_parts/doc_files/80.13.10.pdf, σελ. 80.

²² Βλ. περισσότερα: Γεωργιάδου, Ζ., (2023). *Χώρος και Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις: Μια Διεπιστημονική Οπτική στον Αρχιτεκτονικό Σχεδιασμό*. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις.

καθημερινά. Από τη σκοπιά των κατοίκων, η μνήμη της πόλης και κατ' επέκταση η ίδια η πόλη, συνιστά κάτι διαφορετικό για τον καθένα. Πέραν της κοινωνικής θέσης, της ιδεολογικής τοποθέτησης και των ιδιαιτεροτήτων του κάθε ανθρώπου, η μνήμη και η αποδοχή ενός τόπου, και κατ' επέκταση της πόλης, σχετίζεται με το ίδιο το άτομο, το θυμικό, τις εμπειρίες, τις αναμνήσεις του. Η ατομική μνήμη έρχεται να συνδεθεί και να συγκριθεί με τη συλλογική. Ο κάθε άνθρωπος έχει τον δικό του τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται και επεξεργάζεται τις εικόνες γύρω του και προσπαθεί να συνταιριάξει τη πόλη, με τις δικές του αλήθειες, αναμνήσεις και αναγνώσεις. Η μνήμη της πόλης, συνεπώς, δεν είναι μονοδιάστατη, αλλά αποτελείται από πολλαπλές στρώσεις διαφόρων ιστοριών, προσλήψεων και αντιλήψεων που χωρούν μέσα στο εύρος τους κάθε λογής άτομο.

Συμπερασματικά, η πόλη δεν αποτελεί ένα μεγάλο και ενιαίο σύνολο με κοινή συλλογική μνήμη. Η μνήμη της πόλης εξαρτάται από τον τόπο, τον χώρο, «τα εναπομείναντα θραύσματα των χρονικών στιγμών της ιστορίας της, τους αστικούς συντελεστές της, τις απεικονίσεις της μέσα από τις επιστήμες και τις τέχνες, την οπτική των περιηγητών, τη διαχείριση της εξουσίας, τις διεκδικήσεις των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, την προσωπική ματιά του κάθε ανθρώπου».²³

Η μνήμη και η ιστορία της πόλης συγκροτείται μέσα από τα μνημεία της. Τα μνημεία της πόλης αφηγούνται ιστορίες για το παρελθόν και μας βοηθούν να διατηρούμε ενεργά στη μνήμη μας σημαντικά γεγονότα και ανθρώπους. Φροντίζοντάς τα, μπορούμε να κρατήσουμε ζωντανή την ιστορία και να

²³ Λιάτσος, Β., (2016). Παλίμψηστες αναγνώσεις - Η διαχείριση της αστικής μνήμης στην Ευρώπη του 20^{ου} αιώνα. Το παράδειγμα του Βερολίνου, (Μεταπτυχιακή εργασία), Ανακτήθηκε από Ιδρυματικό Αποθετήριο Πανεπιστημίου Θεσσαλίας: <http://hdl.handle.net/11615/46544>, σελ. 34-41.

ανακαλέσουμε τη σημασία των γεγονότων του παρελθόντος. Τα μνημεία είναι σαν χρονοκάψουλες που κρατούν τις μνήμες και τις αξίες των ανθρώπων, την αξία της αλληλουχίας των πράξεων, την αξία της συνέχειας και της εννοιολογικής συνοχής της ζωής.

Πέραν της ιστορικής τους αξίας, διαθέτουν και καλλιτεχνική, αφού είναι έργα τέχνης. «Όπως αναφέρει ο Alois Riegl, κάθε μνημείο διαθέτει μορφολογικές, χρωματικές και οπτικές ποιότητες που συνθέτουν μια καλλιτεχνική αξία πνευματικής τάξης, η οποία αποτιμάται ανάλογα με την καλλιτεχνική βούληση (kunstwollen) κάθε εποχής».²⁴

Εκτός από το καθαρά διδακτικό τους χαρακτήρα, που δεν πρέπει να συγχέεται με τον πολύ γενικότερο διδακτικό τους προορισμό, τον αναφερόμενο στην ιστορία της τέχνης, της αρχιτεκτονικής κ.λπ. και το επιστημονικό, καλλιτεχνικό ή τουριστικό ενδιαφέρον που έχουν, συνδυαζόμενα με τον πολεοδομικό ιστό, με τους δρόμους και τους ελεύθερους χώρους αλλά και με τα φυσικά χαρακτηριστικά της πόλης με τις κλίσεις, τα υψώματα, το πράσινο, το ποτάμι ή το ρέμα, τον προσανατολισμό ακόμα ή την κατεύθυνση των ανέμων, εξηγούν την ίδια τη μορφή και τη δομή της πόλης, τους λόγους της επιβίωσής της μέχρι σήμερα, παραπέμποντας συγχρόνως στις προγενέστερες φάσεις της ιστορικής της εξέλιξης. Μ' αυτόν τον τρόπο το δίκτυο των μνημείων της πόλης ορίζει τόσο τα ιστορικά της όρια και τη μορφή της όσο και τη σχέση της με το φυσικό περιβάλλον, συμβάλλοντας έτσι σε μια άλλου είδους διδασκαλία, τη σημασία της οποίας έχουμε πολλές φορές ξεχάσει ή παραβλέπει.

Τέλος, το μνημείο μπορεί, σε κάθε περίπτωση, να αποκτήσει και λειτουργία χρηστική, με άλλα λόγια να χρησιμεύσει ως λειτουργικό στοιχείο στην πόλη, αν στον όρο

²⁴ Τερζόγλου, Ν. Ι., (2006). Ιστορία - μνήμη - μνημείο. Στο: Σ. Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 275.

«λειτουργία» θελήσουμε να δώσουμε το ευρύ εκείνο περιεχόμενο που θα μας επιτρέψει, καταλύοντας την απομόνωση και την αποξένωση από το αστικό περιβάλλον και την αντίθεσή του προς αυτό, να το επανεντάξουμε ως στοιχείο οργανικό-λειτουργικό στην όλη δομή και οργάνωση της πόλης μας.²⁵

Μνημείο

«Στην κυριολεξία η λέξη μνημείο, που προέρχεται από το ομηρικό ρήμα μνάομαι - μνώμαι και το μεταγενέστερο μιμνήσκω - μιμνήσκομαι ή, στα λατινικά, το ρήμα *monere* και από εκεί *monumentum* (*monumento*, *monument* στις λατινογενείς γλώσσες) σημαίνει οτιδήποτε ανακαλεί στη μνήμη ή υπενθυμίζει κάτι, και, σε τελευταία ανάλυση, προειδοποιεί ή αφήνει υποθήκη για κάτι στους συγχρόνους του ή τους επιγενόμενους». Η κυριολεκτική αυτή σημασία του μνημείου, η οποία είναι πολύ ευρεία, σύντομα ταυτίστηκε με το μεμονωμένο κτίσμα, με το σημάδι που διακρίνει τη μνήμη ενός προσώπου, μιας πολιτείας ή ενός ιστορικού γεγονότος και προσέλαβε επιβλητικές, εντυπωσιακές και μνημειακές αποχρώσεις.

Από τον 19^ο αιώνα και μετά, κυρίως στο δεύτερο μισό του 20^{ού} αιώνα, σημειώθηκε μια σταδιακή εννοιολογική διεύρυνση του όρου, η οποία συνοδεύτηκε από την ωρίμανση και εμφάνιση των σχετικών θεωρητικών εννοιών. Έτσι, η έννοια επεκτάθηκε από τα μεμονωμένα μνημεία - μόνιμα ή κινητά, αισθητικά και ιστορικά σημαντικά - σε ένα ευρύτερο σύνολο, φυσικό ή δομημένο ή φυσικό και εν μέρει ανθρωπογενές, και από εκεί στις σημερινές, ισχύουσες,

²⁵ Ζήβας, Α. Δ., (1997). *Τα μνημεία και η πόλη*, 13 Κείμενα για την προστασία και τη λειτουργική επανένταξη των μνημείων στον ιστό της πόλης, Αθήνα: Libro, σελ. 143-144.

ευρύτατες έννοιες του πολιτιστικού αγαθού και της πολιτιστικής (αρχαιολογικής, υποβρύχιας αρχαιολογικής, αρχιτεκτονικής, βιομηχανικής) και φυσικής κληρονομιάς και, στις αρχές του 21^{ου} αι., της άυλης και της ψηφιακής πολιτιστικής κληρονομιάς.²⁶

Ως πολιτιστικά αγαθά ή πολιτιστική κληρονομιά λογίζονται πλέον όλα τα κατάλοιπα που αποδεικνύουν τις πεποιθήσεις, τις δραστηριότητες και τα επιτεύγματα της ανθρωπότητας και των οποίων η διατήρηση είναι αναγκαία για την πνευματική και ψυχική ισορροπία, την ποιότητα ζωής και την πολιτισμική ταυτότητα των σημερινών και μελλοντικών γενεών. Σ' αυτά πλέον ενσωματώνονται, εκτός του μεμονωμένου μνημείου, σταθερού ή κινητού, η βιομηχανική κληρονομιά και οι δημιουργίες του Κινήματος της Μοντέρνας Αρχιτεκτονικής, οι αρχαιολογικοί χώροι, δηλαδή εκτάσεις στην ξηρά, τη θάλασσα, τις λίμνες ή τους ποταμούς, με αρχαία μνημειακά, οικιστικά ή ταφικά κατάλοιπα, οι ιστορικοί τόποι, δηλαδή εκτάσεις στην ξηρά, τη θάλασσα, τις λίμνες ή τους ποταμούς που αποτέλεσαν πεδία σημαντικών ιστορικών, μυθικών, καλλιτεχνικών, επιστημονικών γεγονότων· ενώ παράλληλα τα οικιστικά σύνολα, όπως εκείνα της ανώνυμης, παραδοσιακής αρχιτεκτονικής. Επιπρόσθετα, σ' αυτά περιλαμβάνονται, τα ιστορικά κέντρα των πόλεων ή οι ιστορικές πόλεις, τα πολιτιστικά τοπία, οι πολιτιστικοί δρόμοι, διαδρομές που μαρτυρούν για διαχρονικές πολιτιστικές, καλλιτεχνικές, εμπορικές ανταλλαγές ή εξερευνητικές αποστολές. Ακόμα, οι χώροι συνειρμικών αναφορών, με ισχυρό θρησκευτικό, πνευματικό και συμβολικό περιεχόμενο, οι χώροι μνήμης σε ανάμνηση δραματικών γεγονότων της ανθρώπινης ιστορίας, οι τόποι με πολιτισμική σημασία, που περιλαμβάνουν ένα ευρύτατο φάσμα μνημείων από τον οργανωμένο τόπο, τη

²⁶ Βλ. περισσότερα: Λάββας, Π. Γ., (2010). *Ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα.

ζώνη, το τοπίο, έως κτήρια ή σύνολα κτηρίων, ακόμη και πανοραμιακές θέες, με κοινό στοιχείο όλων τη πολιτιστική τους σημασία για τις περασμένες, τις σημερινές και τις μελλοντικές γενεές. Ως μνημεία της άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς νοούνται οι κοινωνικές πρακτικές, οι παραστάσεις, οι προφορικές παραδόσεις και εκφράσεις, οι λατρευτικές τελετουργίες, οι γιορτές, οι γνώσεις και οι δεξιότητες, οι παραδοσιακές χειροποίητες τέχνες και τεχνικές, που προσφέρουν στον άνθρωπο μια αίσθηση ταυτότητας και συνέχειας, ενώ προβάλλουν το σεβασμό για την πολιτισμική ποικιλότητα και την ανθρώπινη δημιουργικότητα. Ως μνημεία της ψηφιακής πολιτιστικής κληρονομιάς λογίζονται οι καταγραφές σημαντικών πηγών με πληροφορίες όλων των ειδών, που διατηρούν ζωντανή τη μνήμη της ανθρωπότητας.

Τέλος, ως μνημεία της φυσικής πολιτιστικής κληρονομιάς νοούνται φυσικοί, βιολογικοί ή γεωλογικοί σχηματισμοί ή βιότοποι ειδών με ιδιαίτερη σημασία, αισθητική ή επιστημονική, τοπική, εθνική ή οικουμενική, η διαφύλαξη των οποίων είναι αναγκαία για τη ψυχική και πνευματική ισορροπία και την ποιότητα ζωής των σημερινών ανθρώπων και των μελλοντικών γενεών.²⁷

Από τα παραπάνω φαίνεται πόσο έντονη είναι η ανάγκη για συνειδητοποίηση και γνώση του παρελθόντος και πόσο θεμελιώδης είναι η διαφύλαξη των στοιχείων εκείνων που εξασφαλίζουν αυτή τη γνώση. Επίσης, διαπιστώνεται ότι η προστασία των μνημείων δεν είναι ζήτημα περιορισμένης σημασίας, αλλά νομοτελειακής ανάγκης και η αποστολή της είναι να διατηρήσει και να μεταβιβάσει την ιστορική κληρονομιά από τη μια γενεά στην άλλη, ώστε να μην διακοπεί η πολιτιστική συνέχεια των λαών στον άξονα του χρόνου. Η διακοπή της θα

²⁷ Μαλλούχου - Tufano, Φ., (2015). Προστασία και Διαχείριση Μνημείων, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις, Ανακτήθηκε από: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/6466?locale=el>, σελ. 11-14.

σήμαινε την πρόκληση διαφόρων ψυχολογικών και ψυχικών προβλημάτων τόσο στο άτομο, όσο και σε ολόκληρη την κοινότητα.²⁸

Ο Λάββας στο βιβλίο «Ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης» αναφέρει: εάν το μνημείο είναι το μέσο μετάδοσης πληροφοριών μέσα στο χρόνο, καίριο ερώτημα παραμένει ποιες είναι οι ιδιότητες ενός τέτοιου μέσου μεταφοράς. Ποια είναι δηλαδή τα βασικά χαρακτηριστικά που πρέπει να συγκεντρώνει ένα μνημείο, για να μπορεί να θεωρηθεί ως τέτοιο στο αυστηρό πλαίσιο της επιστημονικής εννοιολογίας και δεοντολογίας. Μπορεί οτιδήποτε δημιουργήθηκε στο παρελθόν ή γίνεται σήμερα να χαρακτηριστεί ως φορέας μηνυμάτων στο χρόνο ή υπάρχουν περιορισμοί στην κατάταξη των ανθρώπινων αυτών δημιουργημάτων;

Τέσσερις είναι οι κυριότερες ιδιότητες, που θεωρούνται *conditiones sine quibus*, για να κριθεί ένα έργο και να χαρακτηριστεί ως μνημείο: α) πρωτοτυπία ή γνησιότητα, β) χρόνος (ιστορικότητα), γ) ποιότητα και δ) συμβολισμός (μήνυμα).

Κάθε μνημείο πρέπει να είναι ο φορέας ενός μηνύματος από το παρελθόν, μιας ιδέας ή ενός ιδανικού που περιέχεται σε αυτό και εκφράζεται με τη συγκεκριμένη μορφή του.

Εάν θελήσουμε έτσι να ορίσουμε το μνημείο με μια εξίσωση, θα έχουμε: $M(\text{νημείο}) = \Sigma\P(\text{ρωτοτυπία}) + \Sigma\chi(\text{ρόνος}) + \Pi(\text{ιοιότητα}) + \Sigma(\text{υμβολισμός})$, δηλαδή ένα έργο, στο οποίο ανευρίσκεται πρωτοτυπία, ιστορικότητα, ποιότητα και συμβολισμός.

Ένα αρχιτεκτονικό, π.χ. έργο, που έχει μόνο τα δύο πρώτα στοιχεία, δηλαδή, πρωτοτυπία και χρονικότητα ή ιστορικότητα, αλλά καμιά καλλιτεχνική αξία και συμβολισμό

²⁸ Λάββας, Π. Γ., (2010). *Ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, σελ. 104.

μπορεί να αποτελεί ιστορικό ντοκουμέντο, όχι όμως μνημείο με την ευρύτερη πολιτιστική έννοια. Αν έχει μόνο τις δύο ιδιότητες, δηλαδή ποιότητα και συμβολισμό, χωρίς γνησιότητα και ιστορικότητα, τότε είναι ένα υποκατάστατο που φέρει τα εξωτερικά χαρακτηριστικά ενός μνημείου (=φορέα μεταφοράς ενός μηνύματος) που υπήρξε, αλλά δεν μπορεί να ονομαστεί αυθεντικό μνημείο. Μόνο οι τέσσερις ιδιότητες μαζί χαρακτηρίζουν ένα έργο ως ολοκληρωμένο μνημείο.²⁹

²⁹ Όπου ΣΠ: Σύνολο πρωτότυπων επεμβάσεων και ΣΧ: Σύνολο των χρονικών φάσεων.

Λάββας, Π. Γ., (2010). Ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, Αθήνα, σελ. 96-99.

Πολυαισθητηριακός σχεδιασμός

Αισθήσεις και αρχιτεκτονική

Στον Δυτικό πολιτισμό, η όραση κρίθηκε ιστορικά η ευγενέστερη των αισθήσεων, ενώ η ίδια η σκέψη έχει νοηθεί με τους όρους του βλέπειν. Ήδη στην κλασική ελληνική σκέψη, η βεβαιότητα βασιζόταν στην όραση και την ορατότητα. Οφθαλμοί γαρ των ώτων ακριβέστεροι μάρτυρες, γράφει ο Ηράκλειτος σε ένα απόσπασμά του. Τα φιλοσοφικά γραπτά όλων των εποχών, μετά τους Έλληνες, περιλαμβάνουν άφθονες οφθαλμικές μεταφορές, σε τέτοιο βαθμό ώστε η γνώση να έχει καταστεί ανάλογη της καθαρής όρασης και το φως να θεωρείται μεταφορά της αλήθειας. Ο αντίκτυπος της αίσθησης της όρασης στη φιλοσοφία συνοψίζεται καλά από τον Peter Sloterdijk:

«Τα μάτια είναι το οργανικό πρωτότυπο της φιλοσοφίας. Το μυστικό τους είναι ότι όχι μόνο μπορούν να βλέπουν, αλλά είναι επίσης σε θέση να βλέπουν τον εαυτό τους να βλέπει. Αυτό τους δίνει εξέχουσα θέση μεταξύ των γνωσιακών οργάνων του σώματος. Ένα μεγάλο μέρος της φιλοσοφικής σκέψης είναι στην πραγματικότητα μόνο αντανάκλαση του ματιού, διαλεκτική του ματιού, να βλέπεις τον εαυτό σου να βλέπει.»

Την περίοδο της Αναγέννησης, οι πέντε αισθήσεις θεωρήθηκε ότι αποτελούν ένα ιεραρχικό σύστημα από την ανώτερη αίσθηση της όρασης προς την κατώτερη αίσθηση της αφής. Το αναγεννησιακό σύστημα των αισθήσεων συνδεόταν με την εικόνα του κοσμικού σώματος· η όραση συσχετιζόταν με τη φωτιά και το φως, η ακοή με τον αέρα, η όσφρηση με τον ατμό, η γεύση με το νερό και η αφή με τη γη.

Οι Martin Heidegger, Michel Foucault και Jacques Derrida υποστήριξαν ότι η σκέψη και ο πολιτισμός της νεωτερικότητας διαιώνισαν την ιστορικά προνομιούχα θέση της όρασης. Την ηγεμονία της όρασης, την έχουν ενισχύσει στην εποχή μας μια πληθώρα τεχνολογικών εφευρέσεων και η πολλαπλασιαστική παραγωγή εικόνων – «ένας ατέλειωτος καταρράκτης εικόνων», όπως λέει ο Italo Calvino. «Το θεμελιακό συμβάν της εποχής της νεωτερικότητας είναι η κατάκτηση του κόσμου ως εικόνας», γράφει ο Heidegger. Η παρατήρηση του, για την ηγεμονία της όρασης και το ναρκισσιστικό και μηδενιστικό μάτι είναι σήμερα πηγή γόνιμου προβληματισμού, ακόμα και για την αρχιτεκτονική. Πολλά αρχιτεκτονικά έργα των τελευταίων είκοσι ετών, που εκθειάζονται στον διεθνή αρχιτεκτονικό τύπο, εκφράζουν ταυτόχρονα ναρκισσισμό και μηδενισμό.

Το ναρκισσιστικό μάτι βλέπει την αρχιτεκτονική αποκλειστικά ως μέσο αυτό-έκφρασης, και ως ένα διανοητικό-καλλιτεχνικό παιχνίδι που αδιαφορεί για θεμελιώδεις νοητικές και κοινωνικές συνδέσεις, ενώ το μηδενιστικό μάτι προωθεί σκοπίμως την αισθητηριακή και νοητική αποστασιοποίηση και αλλοτρίωση. Αντί να ενισχύει την ολοκληρωμένη σωματική εμπειρία του κόσμου, η μηδενιστική αρχιτεκτονική αποσυνδέει και απομονώνει το σώμα, και αντί να επιχειρεί να αναδομήσει την πολιτισμική τάξη, καθιστά αδύνατη την κατανόηση της σημασίας της συλλογικότητας. Ο κόσμος γίνεται ένα ηδονιστικό και κενό νοήματος οπτικό ταξίδι.

Η τρέχουσα βιομηχανική μαζική παραγωγή οπτικής εικονογραφίας αποξενώνει όλο και περισσότερο την όραση από τη συναισθηματική εμπλοκή και ταύτιση, και μετατρέπει την εικονογραφία σε μια υπνωτική ροή χωρίς σημείο εστίασης ή τη δυνατότητα συμμετοχής. Πράγματι, ο Michel De Certeau αντιλαμβάνεται αρνητικά την επέκταση του οφθαλμικού πεδίου: «Από την τηλεόραση ως την εφημερίδα, από τη διαφήμιση μέχρι όλες τις εμπορικές επιφάνειες, η κοινωνία μας

δίνει καρκινική ανάπτυξη στην όραση, μετρά κάθε πραγματικότητα με γνώμονα την ικανότητά της να δείξει ή να δειχτεί και μετατρέπει τις επικοινωνίες σε ταξίδια του ματιού». Σήμερα η καρκινική εξάπλωση της επιφανειακής αρχιτεκτονικής εικονογραφίας, απαλλαγμένης από την τεκτονική λογική και το αίσθημα υλικότητας και ενσυναίσθησης, αποτελεί σαφώς μέρος αυτής της εξέλιξης.

Αν και η μόνη αίσθηση που είναι αρκετά γρήγορη για να συμβαδίσει με την εκπληκτική αύξηση της ταχύτητας στον τεχνολογικό κόσμο είναι η όραση, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο τεχνολογικός μας πολιτισμός σήμερα, έχει διατάξει και διαχωρίσει τις αισθήσεις ακόμη πιο καθαρά. Η όραση και η ακοή είναι τώρα οι προνομιούχες κοινωνικές αισθήσεις, ενώ οι άλλες τρεις θεωρούνται αρχαϊκά αισθητηριακά κατάλοιπα που έχουν μόνο ιδιωτική λειτουργία, και συνήθως καταστέλλονται από τον κώδικα του πολιτισμού.³⁰

Πολυαισθητηριακός σχεδιασμός

«Τα χέρια θέλουν να δουν, τα μάτια θέλουν να χαϊδέψουν.»
Johann Wolfgang Goethe³¹

Η όραση έχει μια πολύ ισχυρή τάση να συλλαμβάνει και να σταθεροποιεί, να αντικειμενοποιεί και να ολοκληρώνει: μια τάση να κυριαρχεί, να εξασφαλίζει και να ελέγχει, η οποία σε συνέργεια με την ορθολογικότητα της κουλτούρας μας και τον τεχνολογικό χαρακτήρα της κοινωνίας μας, προωθήθηκε τόσο εκτεταμένα που απέκτησε μια αδιαμφισβήτητη ηγεμονία πάνω στο πολιτισμό μας. Είναι λοιπόν απαραίτητο να εξετάσουμε τον χαρακτήρα της όρασης που κυριαρχεί σήμερα στον κόσμο μας

³⁰ Pallasmaa, J., (2023). Τουρνικιώτης, Γ., Τουρνικιώτης, Π., (μτφρ.). *Τα μάτια του δέρματος, Η αρχιτεκτονική και οι αισθήσεις*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 30-31.

³¹ Ό.π., σελ. 29.

αλλά και τον ρόλο της σε σχέση με τις άλλες αισθήσεις και την άσκηση της τέχνης της αρχιτεκτονικής.³²

Τον απάνθρωπο χαρακτήρα της σύγχρονης αρχιτεκτονικής και των σύγχρονων πόλεων μπορούμε να τον θεωρήσουμε συνέπεια της παραμέλησης του σώματος και των αισθήσεων. Η κυριαρχία του ματιού και η καταστολή των άλλων αισθήσεων τείνει να μας ωθεί στην αποστασιοποίηση, την απομόνωση, την εξωτερικότητα. Η τέχνη του ματιού παρήγαγε αναμφίβολα επιβλητικές κατασκευές που κεντρίζουν το ενδιαφέρον, όμως δεν διευκόλυνε το ριζώμα του ανθρώπου στον κόσμο. Άφησε άστεγα το σώμα και τις άλλες αισθήσεις, τις αναμνήσεις, τη φαντασία και τα όνειρά μας.³³

Η αίσθηση της όρασης είναι για τον Maurice Merleau - Ponty μια σωματική αίσθηση: «Το σώμα μας είναι ταυτόχρονα ένα αντικείμενο μεταξύ αντικειμένων, και εκείνο το οποίο τα βλέπει και τα αγγίζει». Με αυτόν τον τρόπο, δίνει έμφαση στην ταυτοχρονία και την αλληλεπίδραση των αισθήσεων. Γράφει: «Η αντίληψή μου [επομένως] δεν είναι το άθροισμα οπτικών, απτικών και ακουστικών δεδομένων: [Εγώ] αντιλαμβάνομαι με ολιστικό τρόπο με όλο μου το είναι: [Εγώ] συλλαμβάνω μια μοναδική δομή του πράγματος, ένα μοναδικό τρόπο της ύπαρξης, που απευθύνεται σε όλες μου τις αισθήσεις ταυτόχρονα».³⁴

Η φιλοσοφία του Merleau - Ponty καθιστά το ανθρώπινο σώμα το κέντρο του κόσμου της εμπειρίας. Αντιμετωπίζω την πόλη με το σώμα μου· τα πόδια μου μετρούν το μήκος της στοάς και το πλάτος της πλατείας· η ματιά μου προβάλλει ασύνειδα το σώμα μου στην πρόσοψη του καθεδρικού ναού, στην οποία περιπλανιέται πάνω σε ανάγλυφες λεπτομέρειες και περιγράμματα, ανιχνεύοντας το μέγεθος των εσοχών και των

³² Ό.π., σελ. 32-33.

³³ Ό.π., σελ. 35.

³⁴ Ό.π., σελ. 38.

προεξοχών· το σωματικό μου βάρος συναντά τον όγκο της θύρας του καθεδρικού ναού, το χέρι μου τραβάει το χερούλι της θύρας και μπαίνω στο σκοτεινό κενό που βρίσκεται πίσω της. Βιώνω τον εαυτό μου στην πόλη και η πόλη υπάρχει μέσα από τη σωματική εμπειρία μου. Η πόλη και το σώμα μου συμπληρώνουν και ορίζουν το ένα το άλλο. Κατοικώ την πόλη και η πόλη κατοικεί μέσα μου. Η αισθητηριακή εμπειρία γίνεται με όλο μας το σώμα ταυτόχρονα.³⁵

Την κίνηση, την ισορροπία και την κλίμακα τα αισθάνεται κανείς ασύνειδα μέσω του σώματος ως εντάσεις στο μυϊκό σύστημα και τις σκελετικές αρθρώσεις και τα εσωτερικά όργανα. Η κατανόηση της αρχιτεκτονικής κλίμακας υπονοεί την ασύνειδη σύγκριση του αντικειμένου ή του κτιρίου με το ανθρώπινο σώμα, και την προβολή του σχήματος του σώματος στον σχεδιαζόμενο χώρο. Όταν το σώμα συντονίζεται με τον χώρο, αισθανόμαστε απόλαυση και προστασία. Όταν βιώνουμε την εμπειρία μιας δομής, μιμούμαστε ασύνειδα τη διαμόρφωσή της με τα οστά και τους μυς μας.³⁶

Κάθε συγκινησιακή εμπειρία της αρχιτεκτονικής, λοιπόν, είναι πολύ-αισθητηριακή· οι ιδιότητες του χώρου, της ύλης και της κλίμακας μετρώνται εξίσου από το μάτι, το αυτί, τη μύτη, το δέρμα, τη γλώσσα, τον σκελετό και τους μυς. Αντί για την απλή όραση, ή για τις πέντε κλασικές αισθήσεις, η αρχιτεκτονική περιλαμβάνει πολλά πεδία αισθητηριακής εμπειρίας τα οποία αλληλεπιδρούν και συντήκονται.³⁷

Το μάτι συνεργάζεται με το σώμα και τις άλλες αισθήσεις. Το μάτι αγγίζει. Η ματιά είναι εμμέσως ένα ασύνειδο άγγιγμα, μια ασύνειδη σωματική μίμηση και συνταύτιση. Όπως παρατηρεί ο Jay Martin όταν περιγράφει τη φιλοσοφία των αισθήσεων του Merleau-Ponty, «μέσω της όρασης αγγίζουμε τον

³⁵ Ό.π., σελ. 66.

³⁶ Ό.π., σελ. 104.

³⁷ Ό.π., σελ. 68.

ήλιο και τ' αστέρια». Η όραση αποκαλύπτει εκείνο που η αφή γνωρίζει ήδη. Θα μπορούσαμε να αντιληφθούμε την αίσθηση της αφής ως το ασυνείδητο της όρασης. Τα μάτια μας χαϊδεύουν μακρινές επιφάνειες, περιγράμματα και ακμές, και το ασύνειδο απτικό αίσθημα καθορίζει αν η εμπειρία είναι ευχάριστη ή δυσάρεστη. Το μακρινό και το κοντινό βιώνονται με την ίδια ένταση και συγχωνεύονται σε μια μοναδική, συνεκτική εμπειρία.³⁸

Ο πρωτόγονος άνθρωπος χρησιμοποιούσε το ίδιο του το σώμα ως σύστημα αναλογιών και διαστάσεων για τις κατασκευές του. Οι στοιχειώδεις δεξιότητες για την κατασκευή μιας κατοικίας στους παραδοσιακούς πολιτισμούς βασίζονταν στη σοφία του σώματος που ήταν αποθηκευμένη στην απτική μνήμη. Η στοιχειώδης γνώση και δεξιότητα του αρχαίου κυνηγού, ψαρά και αγρότη, όπως επίσης του χτίστη και λιθοξόου, ήταν μίμηση μιας σωματοποιημένης παράδοσης της εργασίας, που ήταν αποθηκευμένη στις μυϊκές και απτικές αισθήσεις. Η δεξιότητα μπορούσε να αποκτηθεί με την ενσωμάτωση μιας σειράς κινήσεων που είχαν τελειοποιηθεί από την παράδοση, και όχι μέσω λέξεων ή θεωρίας.

Το σώμα γνωρίζει και θυμάται. Το αρχιτεκτονικό νόημα προκύπτει από αρχαϊκές αποκρίσεις και αντιδράσεις που αποθηκεύονται ως μνήμες στο σώμα και τις αισθήσεις. Η αρχιτεκτονική όχι μόνο ανταποκρίνεται στις λειτουργικές και συνειδητές διανοητικές και κοινωνικές ανάγκες του σημερινού κατοίκου της πόλης, αλλά επίσης πρέπει να θυμάται τον πρωτόγονο κυνηγό και αγρότη που βρίσκονται κρυμμένοι στο σώμα. Τα αισθήματα άνεσης, προστασίας και οικειότητας έχουν τις ρίζες τους στις πρωταρχικές εμπειρίες αμέτρητων γενεών.

Γράφει για τη δύναμη της σωματικής μνήμης ο Bachelard: «Το σπίτι όπου γεννηθήκαμε έχει εγγράψει μέσα μας

³⁸ Ό.π., σελ. 69.

την ιεραρχία των διάφορων λειτουργιών του κατοικώ. Είμαστε το διάγραμμα των λειτουργιών του κατοικείν σ' αυτό το συγκεκριμένο σπίτι και όλα τα άλλα σπίτια δεν είναι παρά παραλλαγές σ' ένα βασικό θέμα.³⁹

Η εμπειρία του σπιτιού δομείται γύρω από διακριτές δραστηριότητες: μαγείρεμα, φαγητό, συναναστροφή, διάβασμα, νοικοκυριό, ύπνος, προσωπικές στιγμές, όχι από οπτικά στοιχεία. Το κτίριο το συναντάμε, το πλησιάζουμε, ερχόμαστε αντιμέτωποι μαζί του, αποκτά σχέση με το σώμα μας, το διασχίζουμε, το χρησιμοποιούμε ως προϋπόθεση για άλλα πράγματα. Η αρχιτεκτονική εισάγει, κατευθύνει και οργανώνει τη συμπεριφορά και την κίνηση.⁴⁰

Εν κατακλείδι, ένα αρχιτεκτονικό έργο δεν βιώνεται ως μια συλλογή μεμονωμένων οπτικών εικόνων, αλλά ως μια ολοκληρωτικά σωματοποιημένη υλική και πνευματική παρουσία. Το σώμα εμπλουτίζεται τόσο από τη μνήμη όσο και από τα όνειρα, από το παρελθόν και το μέλλον. Οι αισθήσεις είναι μέσο πυροδότησης της φαντασίας, της μνήμης και έκφρασης της αισθητηριακής σκέψης.⁴¹

«Στον Δυτικό κόσμο μόλις αρχίσαμε να ανακαλύπτουμε τις παραμελημένες αισθήσεις μας. Αυτή η όλο και βαθύτερη επίγνωση είναι ίσως μια όψιμη αντίδραση στην οδυνηρή στέρηση της αισθητηριακής εμπειρίας που υφιστάμεθα στον τεχνολογικοποιημένο κόσμο της εποχής μας», γράφει ο ανθρωπολόγος Ashley Montagu. Αυτή η νέα επίγνωση προβάλλεται έντονα από πολλούς αρχιτέκτονες σήμερα σε όλο τον κόσμο οι οποίοι προσπαθούν να επανενεργοποιήσουν την αρχιτεκτονική των αισθήσεων ενδυναμώνοντας την αίσθηση της υλικότητας και της απτικότητας, της υφής και του βάρους,

³⁹ Ό.π., σελ. 95-97.

⁴⁰ Ό.π., σελ. 99.

⁴¹ Ό.π., σελ. 72-73.

της πυκνότητας του χώρου και της υποστασιοποίησης του φωτός.⁴²

Όραση

Στην ερώτηση: Γιατί, όμως, πρέπει να βλέπουμε; ο Semir Zeki, στο βιβλίο του «Εσωτερική Όραση, Μια εξερεύνηση της τέχνης και του εγκεφάλου» απαντά: «βλέπουμε για να έχουμε τη δυνατότητα να αποκτήσουμε γνώση για τον κόσμο. Η όραση, βέβαια, δεν είναι η μόνη αίσθηση μέσω της οποίας μπορούμε να αποκτήσουμε αυτήν τη γνώση· και οι άλλες αισθήσεις επιτυγχάνουν ακριβώς το ίδιο. Η όραση απλώς τυχαίνει να είναι ο πιο αποτελεσματικός μηχανισμός για την απόκτηση γνώσης και επεκτείνει τη γνωστική μας ικανότητα σε πολύ μεγάλο βαθμό. Επί πλέον, υπάρχουν ορισμένα είδη γνώσης, όπως είναι η έκφραση ενός προσώπου ή το χρώμα μιας επιφάνειας, που είναι δυνατόν να αποκτηθούν μόνο με την όραση».⁴³

«Η όραση είναι ενεργός διεργασία κατά την οποία ο εγκέφαλος, στην αναζήτηση της γνώσης για τον οπτικό κόσμο, απορρίπτει, επιλέγει και, συγκρίνοντας τις επιλεγμένες πληροφορίες με τις αποθηκευμένες καταγραφές, δημιουργεί την οπτική εικόνα».⁴⁴

Κατά τη διάρκεια έντονων συγκινησιακών εμπειριών, τα αισθητηριακά ερεθίσματα στρέφονται από τις πιο εκλεπτυσμένες αισθήσεις, σε περισσότερο αρχαϊκές, όπως στην ακοή, την αφή και την οσμή, και από το φως στη σκιά. Κλείνουμε τα μάτια όταν ονειρευόμαστε, όταν ακούμε μουσική, ή όταν χαϊδεύουμε τους αγαπημένους μας. Οι έντονες σκιές και το βαθύ σκοτάδι έχουν ουσιαστική σημασία, καθώς μετριάζουν

⁴² Ό.π., σελ. 62.

⁴³ Zeki, S., (2002). *Εσωτερική Όραση, Μια εξερεύνηση της τέχνης και του εγκεφάλου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

⁴⁴ Ό.π., σελ. 29.

την αιχμηρότητα της όρασης, δημιουργούν μια ασάφεια για το βάθος και την απόσταση, και ενεργοποιούν την ασύνειδη περιφερειακή όραση και την απτική φαντασία.

Πόσο πιο μυστηριώδης και ελκυστικός είναι ο δρόμος μιας παλιάς πόλης στον οποίο άλλοτε βασιλεύει το σκοτάδι και άλλοτε το φως σε σχέση με τις ομοιόμορφα φωτισμένες σύγχρονες οδούς. Το φως συμβολίζει αυτό που βρίσκεται πέρα από τη συνήθη αντίληψή μας, μπορεί να φανερώσει ή να αποκρύψει και έχει τη δύναμη να μας παρασύρει. Το σκοτάδι δυσχεραίνοντας την οπτική μας αντίληψη, διεγείρει τη φαντασία και την ονειροπόληση, αντιπροσωπεύει το άγνωστο και προκαλεί δυνατά αισθήματα αποτελώντας έτσι μια μεταφυσική ερμηνεία του νοήματος της ζωής. Η σκιά με το φως δίνουν μορφή και ζωή στο αντικείμενο. Η σκιά εισπνέει φως και ο φωτισμός το εκπνέει. Στους μεγάλους αρχιτεκτονικούς χώρους υπάρχει μια συνεχής, βαθιά ανάσα σκιάς και φωτός.⁴⁵

Η εμπειρία του σχεδιασμένου χώρου επιτυγχάνεται με την επιμελή τοποθέτηση των αρχιτεκτονικών στοιχείων, την προσεκτική χρήση χρωματιστών επιφανειών, την εισαγωγή φυσικού φωτός είτε διάχυτου ή σε δέσμες από διακριτικά τοποθετημένους φεγγίτες στην οροφή, από κατακόρυφες σχισμές και πλαισιωμένα ανοίγματα στους τοίχους, την εσκεμμένη αντίθεση των υλικών, τη διακριτική επιβολή γεωμετρικής τάξης στην κάτοψη και την τομή, και την εντατική επιμέλεια στην τεχνική επεξεργασία κάθε μεμονωμένου δομικού στοιχείου και κάθε λεπτομέρειας.⁴⁶

⁴⁵ Pallasmaa, J., (2023). Τουρνικιώτης, Γ., Τουρνικιώτης, Π., (μτφρ.). *Τα μάτια του δέρματος, Η αρχιτεκτονική και οι αισθήσεις*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 75-76.

⁴⁶ Ό.π., σελ. 150.

Ακοή

Όμως ο άνθρωπος δεν κυριαρχούνταν πάντοτε από την όραση. Στην πραγματικότητα, η κυριαρχία της όρασης αντικατέστησε σταδιακά την πρωταρχική κυριαρχία της ακοής.⁴⁷

Η ακοή δομεί και οργανώνει την εμπειρία και την κατανόηση του χώρου. Σε φυσιολογικές συνθήκες δεν έχουμε επίγνωση της σημασίας της ακοής στη χωρική εμπειρία, παρότι ο ήχος συχνά προσφέρει το χρονικό συνεχές στο οποίο εντυπώνονται οι εικόνες. Ας θυμηθούμε την ακουστική τραχύτητα ενός ακατοίκητου και γυμνού σπιτιού σε σύγκριση με την καταδεκτικότητα ενός κατοικημένου σπιτικού στο οποίο ο ήχος διαθλάται και μαλακώνει από τις πολυάριθμες επιφάνειες των αντικειμένων της προσωπικής ζωής. Κάθε κτίριο ή χώρος έχει τον δικό του χαρακτηριστικό ήχο οικιότητας ή μνημειακότητας, υποδοχής ή απόρριψης, φιλοξενίας ή εχθρικότητας. Ένας χώρος μπορεί να γίνει κατανοητός και να εκτιμηθεί μέσα από την ηχώ του, όπως επίσης και μέσα από το οπτικό του σχήμα· όμως η ακουστική αίσθηση παραμένει συνήθως μια ασύνειδη εμπειρία υποβάθρου.

Όποιος έχει μισοξυπνήσει από τον ήχο ενός τρένου ή ενός ασθenoφόρου μια νύχτα στην πόλη, και μέσα στον ύπνο του/της βίωσε την εμπειρία του χώρου της πόλης με τους αμέτρητους κατοίκους της σκορπισμένους στα κτίρια της, γνωρίζει τη δύναμη του ήχου πάνω στη φαντασία. Ο νυχτερινός ήχος είναι μια υπενθύμιση της ανθρώπινης μοναξιάς και θνητότητας, και μας κάνει να έχουμε την επίγνωση ότι υπάρχει μια ολόκληρη πόλη που κοιμάται. Όποιος έχει μαγευτεί από τον ήχο που κάνουν οι σταγόνες νερού μέσα στο σκοτάδι ενός ερειπίου μπορεί να μας βεβαιώσει για την εντυπωσιακή

⁴⁷ Ό.π., σελ. 41.

ικανότητα του αυτιού να σμιλεύει την ένταση του ήχου μέσα στο κενό του σκοταδιού. Ο χώρος που έχει χαραχτεί από το αυτί μέσα στο σκοτάδι γίνεται μια κοιλότητα που έχει σμιλευτεί απευθείας στο εσωτερικό του νου.

Η όραση είναι η αίσθηση του μοναχικού παρατηρητή, ενώ η ακοή δημιουργεί ένα αίσθημα σχέσης και αλληλεγγύης. Το βλέμμα μας περιπλανιέται μοναχικό μέσα στα σκοτεινά βάθη ενός καθεδρικού ναού, όμως ο ήχος του εκκλησιαστικού οργάνου μας κάνει να βιώσουμε αμέσως μια συνάφεια με τον χώρο. Κοιτάζουμε μόνοι, γεμάτοι αγωνία την αιώρηση σ' ένα τσίρκο, όμως το ξέσπασμα σε χειροκροτήματα μετά την εκτόνωση της αγωνίας· μας ενώνει με το πλήθος. Ο ήχος από τις καμπάνες της εκκλησίας που αντηχεί στους δρόμους μιας πόλης μας κάνει να αποκτούμε επίγνωση ότι είμαστε οι πολίτες. Η ηχώ των βημάτων σ' έναν πλακόστρωτο δρόμο φέρει ένα συγκινησιακό φορτίο, διότι ο ήχος, καθώς αντηχεί στους τοίχους που μας περιβάλλουν, μας βάζει σε μια θέση άμεσης αλληλεπίδρασης με τον χώρο· ο ήχος μετρά τον χώρο και καθιστά αντιληπτή την κλίμακά του. Χαράζουμε τα όρια του χώρου με τα αυτιά μας. Οι κραυγές των γλάρων στο λιμάνι μας κάνουν να συνειδητοποιούμε την απεραντοσύνη του ωκεανού και την απειρότητα του ορίζοντα.⁴⁸

Αφή

Η αίσθηση της αφής φέρει τα γνωρίσματα της εγγύτητας, της οικειότητας, της ακρίβειας και της αναγνωρισιμότητας. Το δέρμα διαβάζει την υφή, το βάθος, την πυκνότητα και τη θερμοκρασία της ύλης. Ένα βότσαλο γυαλισμένο από τα κύματα· είναι απολαυστικό στο χέρι, όπως

⁴⁸ Ό.π., σελ. 80-82.

και η επιφάνεια ενός παλιού αντικειμένου, γυαλισμένου στην εντέλεια από το εργαλείο του τεχνίτη.

Το δέρμα μας ανιχνεύει τη θερμοκρασία των χώρων με αλάνθαστη ακρίβεια. Η ψυχρή και αναζωογονητική σκιά κάτω από ένα δέντρο, η στοργική σφαίρα ζεστασιάς σε μια ηλιαχτίδα, μετατρέπονται σε εμπειρίες του χώρου και του τόπου.⁴⁹

Το βάρος υπολογίζεται από το κάτω μέρος του ποδιού ανιχνεύουμε την πυκνότητα και την υφή του εδάφους μέσω των πελμάτων. Είναι εξαιρετικά θεραπευτική εμπειρία να στέκεσαι ξυπόλητος πάνω σ' έναν μαλακό παγετώδη βράχο πλάι στη θάλασσα το ηλιοβασίλεμα και να αισθάνεσαι τη ζεστασιά της καμένης από τον ήλιο πέτρας στα πέλματά σου.

Υπάρχει μια ισχυρή ταύτιση ανάμεσα στο γυμνό δέρμα και το αίσθημα του σπιτιού. Η εμπειρία του σπιτιού είναι στην ουσία μια εμπειρία ζεστασιάς και βαθιάς οικειότητας. Σ' ένα χιονισμένο τοπίο, η ανάμνηση-ενθύμηση από το ζεστό εσωτερικό του σπιτιού, σου ζεσταίνει ευγενικά τα παγωμένα άκρα σου. Το σπίτι και η απόλαυση του δέρματος μετατρέπονται σε μια μοναδική αίσθηση.⁵⁰

Όσφρηση

Χρειάζονται μόνο οκτώ μόρια μιας ουσίας για να ενεργοποιηθεί ένα ερέθισμα της οσμής σε μια νευρική απόληξη, και μπορούμε να ανιχνεύσουμε περισσότερες από 10.000 διαφορετικές οσμές. Η πιο επίμονη μνήμη ενός χώρου είναι συχνά η μυρωδιά του.⁵¹

Μια συγκεκριμένη οσμή μπορεί να μας κάνει να ξαναμπούμε εν αγνοία μας σε έναν χώρο τον οποίο έχει ξεχάσει

⁴⁹ Ό.π., σελ. 89-90.

⁵⁰ Ό.π., σελ. 92-93.

⁵¹ Ό.π., σελ. 86.

η μνήμη του αμφιβληστροειδούς⁵². τα ρουθούνια αφυπνίζουν μια ξεχασμένη εικόνα, και μας δελεάζουν να μπορούμε σε μια ζωντανή ονειροπόληση. Η μύτη κάνει τα μάτια να θυμηθούν. Μνήμη και φαντασία συνδέονται.

Τι απόλαυση να περπατάς ανάμεσα σε μυρωδιές, με τη μια να διαδέχεται την άλλη στους στενούς δρόμους μιας παλιάς πόλης. Τα αρώματα που ξεπηδούν από ένα μαγαζί με καραμέλες και σε κάνουν να σκεφτείς την αθωότητα και την περιέργεια της παιδικής ηλικίας· τη βαριά οσμή που αναδύεται από το εργαστήρι ενός υποδηματοποιού και σε κάνει να φαντάζεσαι άλογα, σέλες και λουριά, και τον ενθουσιασμό της ιππασίας· τις μυρωδιές του φούρνου να προβάλλουν εικόνες υγείας, επιβίωσης και σωματικής ρώμης, ενώ τα αρώματα του ζαχαροπλαστείου σου φέρνουν στο νου την αστική ευδαιμονία. Τα ψαροχώρια ειδικά σου μένουν αλησμόνητα εξαιτίας της ανάμειξης των μυρωδιών της θάλασσας και της στεριάς. Η έντονη μυρωδιά των φυκιών σε κάνει να αισθάνεσαι το βάθος και το βάρος της θάλασσας, και μετατρέπει οποιοδήποτε κοινό λιμάνι σε μια εικόνα της χαμένης Ατλαντίδας.

Η πρώτη μυρωδιά του γονιμοποιημένου εδάφους αναγγέλλει τον ερχομό του καλοκαιριού. Αυτούς τους πρώτους θύλακες άνοιξης τους ανιχνεύει όχι μόνο το μάτι αλλά και το δέρμα και η μύτη.⁵³

Άραγε, γιατί τα εγκαταλελειμμένα σπίτια έχουν πάντοτε την ίδια οσμή του κενού; Μήπως επειδή η

⁵² Ο αμφιβληστροειδής είναι μόνον ένα ζωτικό αρχικό τμήμα μιας πολύπλοκης συσκευής που είναι σχεδιασμένη να βλέπει και όχι περιοχή όπου «εντυπώνεται» μια εικόνα του οπτικού κόσμου.

Zeki, S., (2002). *Εσωτερική Όραση, Μια εξερεύνηση της τέχνης και του εγκεφάλου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 21.

⁵³ Pallasmaa, J., (2023). *Τουρνικιώτης, Γ., Τουρνικιώτης, Π., (μτφρ.). Τα μάτια του δέρματος, Η αρχιτεκτονική και οι αισθήσεις*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 92.

συγκεκριμένη οσμή διεγείρεται από το κενό που βλέπει το μάτι;

54

Ακόμα και κατά την διάρκεια της κατασκευής μιας κατοικίας ή και γενικότερα ενός κτιρίου, ο τρόπος σχεδιασμού του, τα υλικά που θα χρησιμοποιηθούν, έχουν αντίκτυπο στην οσφρητική αντίληψη. Για παράδειγμα, διαφορετικά μυρίζει το σπλισμένο σκυρόδεμα, διαφορετικά η πέτρα κατά το χτίσιμό της και διαφορετικά ο σίδηρος κατά την συγκόλλησή του. Μια πάντα χαρακτηριστική μυρωδιά εργοταξίου είναι αυτή της έντονης σκόνης, μια άλλη αυτή του σοβά και των χρωμάτων.⁵⁵

Γεύση

«Η γεύση του μήλου [...] βρίσκεται στο σημείο επαφής του φρούτου με τον ουρανίσκο, όχι στο ίδιο το φρούτο»
Jorge-Luis Borges⁵⁶

Στα γραπτά του, ο Adrian Stokes έδειξε ιδιαίτερη ευαισθησία για τα πεδία των απτικών και στοματικών αισθήσεων: «Υπάρχει μια πείνα στα μάτια, και αναμφίβολα την οπτική αίσθηση, όπως και την αίσθηση της αφής, τη διήθησε η άλλοτε κυρίαρχη στοματική παρόρμηση».

Υπάρχει μια λεπτή μεταφορά ανάμεσα στην απτική και τη γευστική εμπειρία. Η όραση μεταφέρεται στη γεύση. Επίσης, ορισμένα χρώματα και κομψές λεπτομέρειες προκαλούν στοματικά αισθήματα. Μια κομψά χρωματισμένη και γυαλισμένη πέτρινη επιφάνεια την αισθανόμαστε

⁵⁴ Ό.π., σελ. 87.

⁵⁵ Μπασούκος, Ι., (2014). *Η Εμπειρία των Αισθήσεων, Αρχιτεκτονική, Σώμα και Αντίληψη*, (Πτυχιακή εργασία), Ανακτήθηκε από: https://www.greekarchitects.gr/site_parts/doc_files/128.14.08.pdf, σελ. 67.

⁵⁶ Pallasmaa, J., (2023). Τουρνικιώτης, Γ., Τουρνικιώτης, Π., (μτφρ.). *Τα μάτια του δέρματος, Η αρχιτεκτονική και οι αισθήσεις*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 29.

υποσυνείδητα με τη γλώσσα. Η αισθητηριακή μας εμπειρία του κόσμου έχει την απαρχή της στην αίσθηση στο εσωτερικό του στόματος, και ο κόσμος έχει την τάση να επιστρέφει στις στοματικές του καταβολές. Η πιο αρχαϊκή απαρχή του αρχιτεκτονικού χώρου βρίσκεται μέσα στη στοματική κοιλότητα.

Τα αισθαντικά υλικά και οι περίτεχνα κατασκευασμένες λεπτομέρειες στην αρχιτεκτονική, όπως επίσης τα αισθαντικά χρώματα, ανακαλούν συνήθως στοματικές εμπειρίες. Νόστιμα χρωματισμένες επιφάνειες με stucco lustro, υπερβολικά γυαλισμένες επιφάνειες σε χρώμα ή ξύλο, προσκαλούν επίσης τη γλώσσα να τις δοκιμάσει.⁵⁷

Διαβάζοντας τους καταλόγους με το μενού στην είσοδο ενός εστιατορίου μπορείς να φαντασθεις την πλήρη εξέλιξη ενός γεύματος. Τα μάτια διαβάζουν τα γράμματα στο μενού, και τα γράμματα μετατρέπονται σε γευστικές απολαύσεις.⁵⁸

Παρακάτω γίνεται μια προσπάθεια δημιουργίας ενός εγχειριδίου σχεδιασμού, στο οποίο θα μπορούσε να βασισθεί ο κάθε αρχιτέκτονας, με στόχο την πραγμάτωση μιας πολυαισθητηριακής εμπειρίας. Τα στοιχεία που αναφέρονται στην κάθετη στήλη του πίνακα έχουν κατηγοριοποιηθεί σε υλικά (στερεά, υγρά και αέρια) και άυλα στοιχεία.

Εγχειρίδιο σχεδιασμού					
	Όραση	Ακοή	Αφή	Όσφρηση	Γεύση
Χαρτί	+	+	+	+	+
Μάρμαρο	+		+		+
Πλαστικό	+	+	+		

⁵⁷ Ό.π., σελ. 93-94.

⁵⁸ Ό.π., σελ. 87.

Πέτρα	+	+	+		+
Ξύλο	+	+	+	+	+
Μέταλλο	+		+	+	
Γυαλί	+		+		
Χαλίκι	+	+	+	+	
Οπλισμένο σκυρόδεμα	+		+	+	
Χώμα	+	+	+	+	+
Γρασίδι	+		+	+	
Αρωματικά φυτά	+		+	+	+
Κήπος	+		+	+	+
Βότσαλο	+	+	+	+	+
Φαγητό	+	+	+	+	+
Αποσμητικό χώρου	+	+	+	+	+
Φελλός	+		+		
Πηλός	+		+	+	
Τούβλο	+		+		
Γυψοσανίδα	+	+	+		
Ανοίγματα Περσίδες Φεγγίτες Κατακόρυφες σχισμές	+				
Ύφασμα	+		+		
Καμπάνα	+	+	+		
Όχημα	+	+	+	+	
Σκόνη	+		+	+	
Ζεστή επιφάνεια	+		+	+	

Κρύα επιφάνεια	+		+		
Χιόνι	+		+	+	+
Βροχή	+	+	+	+	+
Χρώμα ⁵⁹	+		+	+	+
Νερό	+	+	+	+	+
Πετρέλαιο	+	+		+	
Φωτιά	+	+		+	+
Ατμός	+			+	
Αέρας	+	+	+	+	+
Φυσικό φως	+		+	+	
Τεχνητό φως	+	+			
Σκιά	+	+	+	+	+
Μορφή ⁶⁰	+		+		+

⁵⁹ Το χρώμα, δημιουργείται από τον εγκέφαλο. Δεν υπάρχουν χρώματα στον εξωτερικό κόσμο. Αυτό αναγνωρίστηκε εδώ και πολύ καιρό από τον Νεύτωνα, που έγραψε ότι «οι Ακτίνες, για να ακριβολογήσουμε, δεν έχουν χρώμα. Μέσα τους δεν υπάρχει τίποτε άλλο παρά μόνο μια συγκεκριμένη δύναμη, μια τάση να διεγείρουν την αίσθηση του ενός ή του άλλου Χρώματος». Το χρώμα ουσιαστικά είναι μια ερμηνεία που δίνει ο εγκέφαλος σε συγκεκριμένες φυσικές ιδιότητες των επιφανειών.

Zeki, S., (2002). *Εσωτερική Όραση, Μια εξερεύνηση της τέχνης και του εγκεφάλου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 107.

⁶⁰ Μορφή: Η μορφή είναι μια έννοια πολύπλευρη και πολύ γενική, που δεν περιορίζεται μονάχα στην περιοχή της αρχιτεκτονικής, αλλά τη συναντάμε και στις άλλες περιοχές του επιστητού, τόσο στις επιστήμες όσο και στις τέχνες. Από μια ευρύτερη οπτική γωνία, θα μπορούσε κανείς να συμφωνήσει με τον Honore de Balzac, όταν επιγραμματικά λέει πως όλα είναι μορφή και η ζωή η ίδια είναι μορφή. Η πρώτη μνεία της μορφής, ως λέξης-έννοιας, βρίσκεται στον Όμηρο (Οδύσ. 11,367), δηλαδή, σ' ένα κείμενο ποιητικό. Από την ποίηση ξεκινώντας, χρησιμοποιείται ως έννοια με πολλαπλές δυνατότητες και διαφοροποιήσεις στη φιλοσοφία, στις φυσικές επιστήμες, στις εικαστικές τέχνες, τη λογοτεχνία και άλλες, έτσι ώστε τόσο η μορφή όσο και η μορφολογία, ως μέθοδος και διαδικασία για την έρευνα της μορφής, να αποτελεί μια ευρύτατη περιοχή προβληματισμού, μέσα στην οποία ανήκει βέβαια και η αρχιτεκτονική μορφολογία. Σήμερα, η έννοια της μορφής διατηρεί, όπως σημειώθηκε παραπάνω, την παλιά ευρύτητα και την πολυπλοκότητά της, όντας μια από τις καθολικές και γενικές έννοιες στην επιστήμη, την τέχνη και την καθημερινή ζωή.

Μορφή & Χρώμα ⁶¹	+		+	+	+
Κλίμακα	+	+			
Κίνηση	+	+			
Μουσική		+			
Ενέργεια		+	+	+	+
Μνήμη	+	+	+	+	+
Εγκατάλειψη	+	+		+	
Φαντασία ⁶²	+	+	+	+	+

Στην αρχιτεκτονική μορφολογία - ως επιστημονική περιοχή- παίρνει μια κεντρική θέση και σημασία. Το πλαίσιο της είναι εξίσου ευρύ, αφού σύνθετο και πολυσήμαντο είναι το σύνολο των παραγόντων και των δυνάμεων που αναφέρονται στη γένεση, την εξέλιξη και την ερμηνεία της αρχιτεκτονικής μορφής. Σύνθετο, γιατί η δημιουργία της μορφής στην αρχιτεκτονική είναι το αποτέλεσμα της συμμετοχής και συνεργασίας παραγόντων και διεργασιών κοινωνικής, οικονομικής, τεχνολογικής, καλλιτεχνικής, λειτουργικής κ.λπ. υφής, πολυσήμαντο, γιατί πέρα από τους παράγοντες που επενεργούν στη δημιουργία της σε μια δεδομένη χρονική στιγμή, συνδέεται με μια διαχρονική σχέση με το παρελθόν και το μέλλον και επενεργεί ανάλογα στη ζωή των ανθρώπων και των ομάδων, που είναι οι δημιουργοί ή οι θεματοφύλακές της. Λάββας, Π. Γ., (2010). Ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, σελ. 48.

⁶¹ Το χρώμα και η μορφή, αν και στενά συνδεδεμένα, υφίστανται ξεχωριστή επεξεργασία στον εγκέφαλο. Είναι τόσο στενή η μεταξύ τους σχέση, ώστε μόνον ακραίες παθολογικές καταστάσεις είναι δυνατόν να τα αποσυνδέσουν. Zeki, S., (2002). Εσωτερική Όραση, Μια εξερεύνηση της τέχνης και του εγκεφάλου, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 246.

⁶² Φαντασία: η φαντασία αποτελεί το θεμελιώδες στοιχείο της ανθρώπινης ύπαρξης, από το οποίο πηγάζει αναντίρρητα η τέχνη. Αν οι αισθήσεις μας προσφέρουν την εμπειρία του εξωτερικού κόσμου, η φαντασία είναι η ικανότητα της διάνοιας να συνθέτει νέες παραστάσεις από τις αισθητικές εντυπώσεις, συνδέοντάς τις με την εσωτερική πραγματικότητα. Μας αποκαλύπτει ακόμα την ουσία ή τη θέαση του εσωτερικού μας κόσμου και μπορεί ως δημιουργική φαντασία να ανασυναρμολογεί παλιές εμπειρίες σε νέους στοχασμούς και παραστάσεις, που αποτελούν συνήθως την πρώτη ύλη για επιστημονικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματα. Αυτή η νοητική προσέγγιση, που δύσκολα μπορεί να ερμηνευτεί ορθολογικά, χαρακτηρίζεται συνήθως ως μυστηριώδης ενέργεια, ως έμπνευση ή ενόραση, που μετουσιώνει στο χώρο της τέχνης εξωτερικά ή άλλα ερεθίσματα σε καλλιτεχνική σύλληψη και εκτέλεση. Η φαντασία φαίνεται να συνδέει τη συνειδητή σφαίρα με το υποσυνείδητο,

Αισθήσεις και μνήμη

Έχουμε μια έμφυτη ικανότητα να θυμόμαστε και να φανταζόμαστε τόπους. Αντίληψη, μνήμη και φαντασία βρίσκονται σε συνεχή αλληλεπίδραση· το πεδίο της παρουσίας συγχωνεύεται με εικόνες της μνήμης και της φαντασίας. Κατασκευάζουμε συνεχώς μια τεράστια πόλη ανακλήσεων και μνήμης, και όλες οι πόλεις που έχουμε επισκεφθεί είναι γειτονιές αυτής της μητρόπολης του νου.

Η μνήμη μας μεταφέρει πίσω σε μακρινές πόλεις. Υπάρχουν πόλεις που όταν τις θυμόμαστε παραμένουν απλές απόμακρες οπτικές εικόνες, και πόλεις που τις θυμόμαστε με όλη τους τη ζωντάνια. Η μνήμη ανακαλεί την απολαυστική πόλη με όλους της τους ήχους και τις μυρωδιές και τις μεταβολές φωτός και σκιάς. Μπορούμε ακόμα να επιλέξουμε αν θα περπατήσουμε στην ηλιόλουστη ή τη σκιερή πλευρά του δρόμου στην απολαυστική πόλη της ανάμνησής μας. Το πραγματικό μέτρο για την ποιότητα μιας πόλης είναι η δυνατότητα του καθενός ή της καθεμιάς να φανταστεί τον εαυτό του να ερωτεύεται σ' αυτήν.

Η σωματοποιημένη μνήμη επιτελεί ουσιαστικό ρόλο ως βάση για κάθε ανάμνηση ενός χώρου ή ενός τόπου. Μεταφέρουμε όλες τις μεγάλες και μικρές πόλεις που έχουμε επισκεφθεί, όλους τους τόπους που έχουμε αναγνωρίσει, στην ένσαρκη μνήμη του σώματός μας. Η κατοικία μας

αποτελώντας τη συνεκτική ουσία ανάμεσα στην ψυχή και το πνεύμα. Φαντασία βέβαια έχουν και τα ζώα, αλλά μόνο ο άνθρωπος μπορεί να εκφράζει τα ευρήματα και τις συλλήψεις της φαντασίας του και να τα πραγματώνει. Λάββας, Π. Γ., (2010). *Ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, σελ. 33.

ενσωματώνεται στην ταυτότητα του εαυτού μας· γίνεται μέρος του σώματος και του είναι μας.⁶³

Από τις κατοικίες μας σήμερα λείπουν οι δυναμικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ σώματος, φαντασίας και περιβάλλοντος, όπως εξηγούν οι Kent Bloomer και Charles Moore στο βιβλίο τους *Body, Memory και Architecture*. Σε έναν βαθμό τουλάχιστον, μπορούμε να θυμόμαστε κάθε μέρος, είτε επειδή είναι μοναδικό, είτε επειδή μας έχει επηρεάσει σωματικά και μας έχει γεννήσει αρκετούς συνειρμούς, με αποτέλεσμα να το κρατήσουμε στον προσωπικό μας κόσμο.⁶⁴

⁶³ Pallasmaa, J., (2023). Τουρνικιώτης, Γ., Τουρνικιώτης, Π., (μτφρ.). *Τα μάτια του δέρματος, Η αρχιτεκτονική και οι αισθήσεις*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 105-111.

⁶⁴ Ό.π., σελ. 67.

Σχεδιαστική πρόταση

«Ανεξάρτητα αν είχα ζήσει σε οκτώ κατοικίες ως μικρό παιδί, στην παιδική μου ηλικία είχα μόνο ένα βιωματικό σπίτι. Το βιωματικό σπίτι ήταν σαν να ταξίδευε μαζί μου, και συνεχώς μεταμορφωνόταν αποκτώντας νέα υλικά σχήματα καθώς μετακινούμασταν»
 Juhani Pallasmaa⁶⁵

Ιστορική αναδρομή

Για την κατανόηση της ξεχωριστής ταυτότητας και ζωής των Μικρασιατών προσφύγων στην πόλη του Πειραιά είναι απαραίτητη η αναφορά στην ιστορία τους. Η παρουσία προσφύγων στην Ελλάδα ήταν απόρροια διεθνών πιέσεων και πολιτικών αναστατώσεων στην ανατολική Μεσόγειο κατά τις δύο πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες ήταν χριστιανοί, ένας πληθυσμός εγκατεστημένος από πολύ παλιά στην περιοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γνωστής σήμερα ως Τουρκία. Ξεριζώθηκαν εξαιτίας της σύγκρουσης της ελληνικής πολιτικής με την τουρκική, την περίοδο που οι δύο χώρες αναδιαμορφώνονταν μετά τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και παγίωναν τα σημερινά τους σύνορα. Η σύγχρονη Τουρκία είναι ένα νέο έθνος-κράτος που ιδρύθηκε το 1923, περίπου εκατό χρόνια μετά τον αγώνα που χάρισε στην Ελλάδα· την εθνική της ανεξαρτησία. Η ίδρυση του σύγχρονου τουρκικού κράτους υπό την ηγεσία του Κεμάλ Ατατούρκ τερμάτισε μια μακρά ιστορική περίοδο στην

⁶⁵ Ό.π., σελ. 133.

ανατολική Μεσόγειο. Ως τότε το Αιγαίο πέλαγος περικλειόταν στα ανατολικά του από την αχανή και ετερογενή Οθωμανική Αυτοκρατορία, διοικούμενη από τον παρακμασμένο σουλτανικό θεσμό, και στα δυτικά του από το μικρό βασίλειο της Ελλάδας (με πληθυσμό 4,5 εκατομμύρια, ιδρυμένο το 1830). Στη νεοελληνική ιστορία το 1922 αντιπροσωπεύει ένα ορόσημο, μια χρονολογία πιο καταστροφική, όπως έχουν πει, από την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453, διότι σημάδεψε οριστικά το τέλος τριών χιλιετιών ελληνικής παρουσίας στη Μικρά Ασία.

Η Μικρά Ασία ή Ανατολία, και ιδίως τα δυτικά της παράλια, υπήρξε σπουδαίο κέντρο του ελληνικού πολιτισμού σε όλη την περίοδο των ιστορικών χρόνων. Η ακτή της Ιωνίας και τα νησιά ήταν γνωστά στην αρχαιότητα για τα επιτεύγματα των Ελλήνων ποιητών, φιλοσόφων και επιστημόνων (ανάμεσά τους ο Θαλής, ο Όμηρος, η Σαπφώ, ο Ηράκλειτος, ο Ιππόδαμος και ο Ιπποκράτης). Στην πρωτοχριστιανική περίοδο οι περιοδείες των αποστόλων κάλυψαν αυτή την περιοχή με κέντρο σημαντικές ελληνικές πόλεις όπως η Έφεσος, η Φιλαδέλφεια, η Πέργαμος και η Σμύρνη, ενώ οι προσήλυτοι ήταν όχι μόνο Ιουδαίοι αλλά και Έλληνες. Το πρώιμο χριστιανικό δόγμα πήρε τη μορφή του στις συζητήσεις και στις συνόδους που έγιναν στις πόλεις της Ανατολίας. Μεγάλες μορφές της εκκλησιαστικής ιστορίας, οι πρώτοι Πατέρες Βασίλειος, Γρηγόριος ο Νύσσης και Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, κατάγονταν από αυτό το τμήμα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας η παρουσία του ελληνικού πολιτισμού και του χριστιανισμού για περίπου δύο χιλιάδες χρόνια τεκμηριώνεται από τα μνημεία και τους ναούς που υπάρχουν εκείως σήμερα. Ακόμα και η τουρκική λέξη για την Ελλάδα, Γιουνανιστάν, προέρχεται από τη λέξη Ιωνία, όπου οι ελληνικοί οικισμοί είχαν ρίζες αιώνων.

Οι ορθόδοξοι χριστιανοί της Μικράς Ασίας είχαν επομένως ένα πλούσιο ιστορικό παρελθόν, μια μακραίωνη

κληρονομιά. Πριν εκδιωχθούν από την πατρίδα τους, το κοινωνικό τους περιβάλλον ήταν ποικίλο και πολυσχιδές. Παρά την πολιτική της παρακμή και την ανίκανη ηγεσία της, η Οθωμανική Αυτοκρατορία παρέμενε μια ζωντανή κοινωνία κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Ο πυρήνας της στη Μικρά Ασία ήταν παραγωγικός και ο πληθυσμός της μεγάλος και πολυποίκιλος από γλωσσική, πολιτισμική και εθνολογική άποψη. Τις σπουδαιότερες μειονότητες τις αποτελούσαν οι Αρμένιοι, οι Εβραίοι, οι Βούλγαροι, οι Λεβαντίνοι και οι Τσιγγάνοι, ενώ οι Έλληνες, που ήταν οι πολυπληθέστεροι, πρέπει να αριθμούσαν 1,5 εκατομμύριο περίπου. Σήμερα όμως το τουρκικό κράτος προβάλλει μια δημόσια εικόνα εθνικής ομοιογένειας (με σημαντική εξαίρεση τους Κούρδους), και υπάρχει η τάση να υποβαθμίζεται η παρουσία μειονοτήτων. Εκείνο που επέφερε τη μεταβολή των κοινωνικών, πολιτικών και δημογραφικών χαρακτηριστικών της Ελλάδας και της Μικράς Ασίας, καθώς και μια ριζική αλλαγή στις κοινωνίες των δύο πλευρών του Αιγαίου Πελάγους, ήταν τα γεγονότα πριν και μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Δεν μπορούμε να καλύψουμε εδώ την πολιτική ιστορία αυτής της περιόδου, κι έτσι θα αρκεστούμε σε μια σύντομη επισκόπηση. Εφαρμόζοντας τους όρους της Συνθήκης των Σεβρών (1920), η οποία ωστόσο δεν είχε υπογραφεί από την Τουρκία, ο ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη. Είχε πάρει εντολή να αναλάβει τη διοίκηση της περιοχής στην οποία η Ελλάδα είχε ανέκαθεν βλέψεις, με βάση τόσο ιστορικά όσο και δημογραφικά στοιχεία, και η οποία της είχε παραχωρηθεί δεδομένου ότι ήταν μία από τις νικήτριες συμμαχικές δυνάμεις. Μετά τις εκλογές όμως και την αλλαγή της κυβέρνησης στην Ελλάδα, οι σύμμαχοι απέσυραν την υποστήριξή τους ως προς τις εδαφικές διεκδικήσεις της ελληνικής πλευράς. Απερίσκεπτα, αν ληφθεί υπόψη ότι οι σύμμαχοι δεν υποστήριζαν πλέον την Ελλάδα και οι διεθνείς συσχετισμοί άλλαζαν, ο ελληνικός στρατός άρχισε το 1921 μια εκστρατεία κατάκτησης της

μικρασιατικής ενδοχώρας. Ήδη όμως ο Κεμάλ Ατατούρκ, ως επικεφαλής ενός εθνικιστικού κινήματος, αναδιοργάνωσε στο εσωτερικό τον τουρκικό στρατό. Όσπου να ξεκινήσει την αντεπίθεσή του ο Κεμάλ Ατατούρκ, οι Έλληνες είχαν προελάσει σε μεγάλο βάθος μέσα στο μικρασιατικό έδαφος. Ύστερα από μερικές ελληνικές νίκες περιορισμένης εμβέλειας, ο τουρκικός στρατός υπερίσχυσε και η αναμέτρηση κατέληξε σε πανωλεθρία των Ελλήνων το καλοκαίρι του 1922. Καθώς ο τουρκικός στρατός καταδίωκε τις ελληνικές δυνάμεις που υποχωρούσαν, ο άμαχος πληθυσμός της περιοχής, ιδίως οι χριστιανοί, υφίσταντο βίαια αντίποινα, που ήταν η απάντηση σε παλαιότερες ωμότητες τις οποίες είχαν διαπράξει οι Έλληνες στρατιώτες εναντίον Τούρκων αμάχων (άποψη που επιβεβαίωναν οι αρχικοί Έλληνες πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν δεινοπαθήσει στα χέρια των Τούρκων). Έγιναν μεγάλες σφαγές απροστάτευτων αμάχων, που είχαν ως επακόλουθο τη μαζική έξοδο, καθώς ο κόσμος εγκατέλειπε πανικόβλητος τις πόλεις και τα χωριά και κατέβαινε στα παράλια, ελπίζοντας να διαφύγει στα νησιά ή στην ηπειρωτική Ελλάδα. Η στρατιωτική πανωλεθρία κορυφώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1922, με τη φωτιά που κατέστρεψε πλήρως μεγάλο τμήμα της ανθηρής πόλης της Σμύρνης. Χιλιάδες άμαχοι, κυρίως Έλληνες και Αρμένιοι, τραυματίστηκαν, ακρωτηριάστηκαν ή σκοτώθηκαν, γυναίκες βιάστηκαν, σπίτια λεηλατήθηκαν και καταστράφηκαν στις φλόγες, ενώ πολλοί που κατάφεραν να φτάσουν στο λιμάνι της Σμύρνης πνίγηκαν προσπαθώντας να ξεφύγουν. Όσοι στάθηκαν τυχεροί περιανελλέγησαν από ελληνικά, ιταλικά και αμερικάνικα πλοία. Οι περισσότεροι άνδρες μεταξύ 18 και 45 ετών κρατήθηκαν δια της βίας από τους Τούρκους για να υπηρετήσουν στα διαβόητα «τάγματα εργασίας», όπου οι απάνθρωπες συνθήκες είχαν ως συνέπεια υψηλότατα ποσοστά θνησιμότητας. Οι επιζώντες αυτής της περιόδου εξιστορούν με συγκλονιστικό τρόπο τα σωματικά και ψυχολογικά τους δεινά.

Μέσα σε λίγες εβδομάδες εισέρρευσαν στην Ελλάδα πολλές εκατοντάδες χιλιάδες άνθρωποι. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθούν τεράστια προβλήματα στέγασης και διατροφής. Καθώς περνούσε το φθινόπωρο, οι πρόσφυγες στοιβάζονταν σε υπόστεγα, αποθήκες, και αντίσκηνα στα λιμάνια και τις πόλεις της Ελλάδας. Ευελπιστούσαν πως γρήγορα θα επέστρεφαν στην πατρίδα τους και ουδείς δεν συλλογιζόταν πως η επιστροφή αυτή θα ήταν ανέφικτη. Το πρώτο σημάδι ήρθε το Νοέμβρη του 1922. Οι Τούρκοι, αδιάλλακτοι στους όρους τους, επιθυμούσαν ο χριστιανικός πληθυσμός να απομακρυνθεί και το νέο τουρκικό κράτος να απαλλαχτεί από τις θρησκευτικές μειονότητες. Η υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάννης (30 Ιανουαρίου 1923) σφράγισε την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Το πρωτοφανές αυτό στοιχείο της σύμβασης όχι μόνο απέκλειε την επιστροφή των προσφύγων αλλά επέβαλλε ταυτόχρονα, τον ξεριζωμό των υπόλοιπων χριστιανών της Τουρκίας και των μουσουλμάνων της Ελλάδας. Από την ανταλλαγή εξαιρούνταν μόνο οι μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης και οι χριστιανοί της Κωνσταντινούπολης. Σύμφωνα με την τελική συνθήκη της Λωζάννης (Ιούλιος 1923) εξαιρούνταν επίσης οι χριστιανοί της Ίμβρου και της Τενέδου. Τα επόμενα δύο χρόνια περίπου 192.000 χριστιανοί αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη Θράκη και τη Μικρά Ασία και να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, όπου ενώθηκαν με τους εκατοντάδες χιλιάδες πρόσφυγες που είχαν διαφύγει νωρίτερα στη διάρκεια των εχθροπραξιών. Από την άλλη μεριά, περίπου 350.000 μουσουλμάνοι υποχρεώθηκαν να φύγουν από την Ελλάδα και να εγκατασταθούν στην Τουρκία.⁶⁶

⁶⁶ Hirschon, R., (2006). *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, (β' έκδοση), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σελ. 44-50.

Πειραιάς του 1922

Η έλευση προσφύγων και η προσωρινή τους εγκατάσταση στον Πειραιά, ξεκίνησε την πρώτη δεκαετία του 20^{ού} αιώνα με ροές χριστιανών φυγάδων από την Αρμενία και τα δυτικά παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Οι πρώτες αυτοσχέδιες σκηνές και παραπήγματα στήθηκαν περί το 1906-1907 στην ακτή της Δραπετσώνας γύρω από τον σιδηροδρομικό σταθμό Αγίου Διονυσίου και στη συνέχεια στις παρυφές της πόλης του Πειραιά, στην Παλιά Κοκκινιά.

Το μεγάλο κύμα χιλιάδων προσφύγων κατέφθασε στο λιμάνι, μετά την κατάρρευση της Μικρασιατικής Εκστρατείας και την πυρπόληση της Σμύρνης. Χιλιάδες άνθρωποι, που εγκατέλειψαν βίαια τα σπίτια τους και ταξίδεψαν έως και 12 ημέρες, στοιβαγμένοι στα καταστρώματα και τα αμπάρια πλοίων, έχοντας στη διάθεση τους ελάχιστη τροφή και νερό, αποβιβάστηκαν στον Πειραιά και παρέμειναν για μέρες, βδομάδες ή μήνες προσωρινά φιλοξενούμενοι σε επιταγμένα καταλύματα ή άστεγοι σε πρόχειρα υπόστεγα κατά μήκος της παραλιακής λεωφόρου και στα προαύλια ναών, ενώ καινούρια πλοία έφταναν καθημερινά.

Παρότι το σύνολο των προσφύγων είχε ζήσει τον αναγκαστικό διωγμό και είχε ταξιδέψει κάτω από τις ίδιες δύσκολες συνθήκες, η άφιξη στην Ελλάδα δεν συνεπαγόταν για όλους τις ίδιες δυσκολίες. Οι εύποροι πρόσφυγες είχαν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν μόνοι τους κατάλυμα, εφόσον υπήρχε διαθεσιμότητα.⁶⁷ Οι άποροι πρόσφυγες διέμεναν σε δημόσια κτίρια, επιταγμένους χώρους, ή σε πρόχειρα υπόστεγα

⁶⁷ Όσοι είχαν σπίτια, κυρίως στα Μανιάτικα (Αγ. Σοφία), νοίκιαζαν το δωμάτιο με υπέρογκο ενοίκιο.

Κουτελάκης, Χ., Φωσκόλου, Α., (1991). Πειραιάς και συνοικισμοί, *Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14^ο αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σελ. 118-119.

στην προκουμαία, μιας και οι δημόσιοι κλειστοί χώροι δεν επαρκούσαν πλέον.

Η πόλη του Πειραιά, επιβαρυσμένη ήδη από τις συνεχείς προσφυγικές αφίξεις από τους πρώτους μήνες του 1922, μετατράπηκε αμέσως, σύμφωνα με τα δημοσιεύματα των εφημερίδων, σε έναν απέραντο καταυλισμό. Ο χώρος γύρω από το λιμάνι του Πειραιά, από την Ηετιώνεια Ακτή έως το Βασιλικό Περίπτερο, κυρίως ο Σταθμός Λαρίσης (απέναντι από την εκκλησία του Αγίου Διονυσίου), η πλατεία Καραϊσκάκη, με τα υπόστεγα των αποθηκών, η ακτή Τσελέπη, τα προαύλια ναών και σχολείων, οι πλατείες και οι ελεύθεροι χώροι, όπως ο Τινάνειος κήπος (απέναντι από την εκκλησία της Αγίας Τριάδος), το Δημοτικό Θέατρο, φιλοξενούσαν μεγάλους αριθμούς προσφύγων. Οι συνθήκες στέγασης και υγιεινής όλο και χειροτερεύαν.

Στις 15 Σεπτεμβρίου 1922, ανακοινώθηκε η απόφαση «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων». Σύμφωνα με την απόφαση, επιτρεπόταν «η επίταξις εν όλω ή εν μέρει οικημάτων επιπλωμένων και μη, αγροικιών, κτημάτων, αποθηκών νοσοκομείων μοναστηριακών οικημάτων και παντός είδους ακινήτων κατάλληλων προς προσωρινήν στέγασιν ή νοσηλείαν προσφύγων». Η απόφαση της επίταξης δεν φιλοδοξούσε να απαντήσει στο στεγαστικό πρόβλημα παρά μόνο εντελώς προσωρινά. Νέες επιτάξεις κτιρίων ανακοινώνονταν καθημερινά.

Το Νοέμβρη του 1922, ιδρύθηκε το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων. Η ίδρυσή του αποτυπώνει την αναγκαιότητα εξεύρεσης ουσιαστικής λύσης στο ζήτημα της στέγασης των προσφύγων σε κεντρικό πολιτικό επίπεδο σε ολόκληρη την χώρα. Η δημιουργία ενός ανεξάρτητου φορέα που θα εκπονούσε ενιαίο σχέδιο στεγαστικής αποκατάστασης φάνταζε ως η πιο κατάλληλη λύση. Παράλληλα όμως η προσπάθεια λύσης του στεγαστικού με πιο μόνιμες λύσεις από την επίταξη,

σχετίζεται με την πολιτική παραδοχή ότι οι πρόσφυγες θα παρέμεναν στην Ελλάδα και δεν θα επέστρεφαν στη Μικρά Ασία. Η συνθήκη της Λοζάνης που ακολούθησε επισφράγισε τη μονιμότητα της κατάστασης αυτής.

Το Τ.Π.Π. λειτούργησε από το Νοέμβριο του 1922 ως τον Μάιο του 1925. Διαχειρίστηκε χρηματικά κονδύλια προερχόμενα από εράνους και κρατικές επιχορηγήσεις, και κατασκεύασε 6.500 οικήματα, τα περισσότερα από τα οποία, περίπου 4.500, βρισκόνταν στην Αθήνα και στον Πειραιά, σε εκτάσεις που ανήκαν στο δημόσιο ή προέρχονταν από απαλλοτρίωση. Ολοκλήρωσε και παρέδωσε 4.000 ξύλινα οικήματα με στέγη από γαλβανισμένο σίδερο και πισσόχαρτο, με 9.283 δωμάτια, ενώ άφησε σε εξέλιξη 2.500 οικήματα με 5.990 δωμάτια. Μονάδα αναφοράς αποτελούσε το δωμάτιο. Αντιστοιχούσε ένα δωμάτιο σε κάθε οικογένεια και όχι ένα οίκημα.⁶⁸ Το Ταμείο

⁶⁸ Το νερό έλειπε, οι άνθρωποι απελπισμένοι έδιναν πλέον τον αγώνα της επιβίωσης. Ολόκληρες εκτάσεις μεταβλήθηκαν αυτόματα σε ρυπαρές παραγκουπόλεις όπου βασιλευσε το πισσόχαρτο, κι αυτό μετά από αγώνες και συχνές παραστάσεις στους πολιτικούς, τα ρυάκια με τα βρωμόνερα, τα τσαντάρια και οι μύγες. Δημιουργήθηκαν έτσι οι σημερινοί συνοικισμοί Ν. Κοκκινιά (Νίκαια), «Γερμανικά» (που ονομάστηκαν έτσι από κάποιες ποσότητες ξυλείας γερμανικής προέλευσης), Κουτσικάρι, Κορυδαλλός, Ευγένεια, Δραπετσώνα, Κρομμυδαρού, Κερατσίνι, Καισαρείας (Αγ. Γεωργίου), Ανάσταση, Πέραμα, Καραβάς, Ταμπούρια, Αμφιάλη (Μυριοφύτου), Λιπάσματα, Αγ. Διονύσιος, Φάληρο κ.α. Οι παράγκες στο Κερατσίνι, όπως και των άλλων προσφυγικών συνοικισμών, στήθηκαν γρήγορα-γρήγορα από το Κράτος προκειμένου να λύσουν πρόχειρα το στεγαστικό πρόβλημα των ανθρώπων που ως τότε παρέμεναν ως αδιάθετα εμπορεύματα στις αποθήκες κοντά στον Αγ. Νικόλαο, στα οικήματα του Αγ. Διονυσίου, στον Τινάνειο κήπο και στη Ράλλειο Σχολή, ο Σύλλογος Γονέων της οποίας διαμαρτυρότανε τότε έντονα, επειδή τα παιδιά τους έχασαν το μάθημα...

Ασφαλώς για την οριστική αποκατάστασή τους σε ανθρώπινες υποφερτές συνθήκες είχε ληφθεί απόφαση να ανεγερθούν πέτρινες διπλοκατοικίες και τετρακατοικίες, αλλά η υλοποίηση του προγράμματος προχωρούσε αργά και άρχισε μόλις το 1931.

Κουτελάκης, Χ., Φωσκόλου, Α., (1991). Πειραιάς και συνοικισμοί (Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14ο αιώνα μέχρι σήμερα), Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σελ. 119-120.

ασχολήθηκε αποκλειστικά με «έργα που άρχιζαν από την επιφάνεια του εδάφους και τελείωναν στη στέγη του οικήματος», και δεν ανέλαβε εργασίες υποδομής όπως η ύδρευση, η αποχέτευση, ο φωτισμός ή η διάνοιξη δρόμων.⁶⁹ Ξεκίνησε λοιπόν την υλοποίηση των προσφυγικών συνοικισμών στην Καισαριανή, τη Νέα Ιωνία, τον Βύρωνα και την Κοκκινιά οι οποίοι ολοκληρώθηκαν από την Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), στην οποία μεταβιβάστηκε η κυριότητα του συνόλου των έργων του Ταμείου που δεν είχαν ολοκληρωθεί.⁷⁰

⁶⁹ Τα παραπήγματα που στέγαζαν οικογένειες προσφυγικές, δεν είχαν αποχωρητήρια. Στο κέντρο κάθε συνοικισμού, ήταν στημένο ένα ελεεινό και τρισάθλιο παράπηγμα, που διεκδικούσε ρόλο κοινόχρηστου αποχωρητηρίου. Σ' αυτό εξυπηρετούνταν, αν είναι δυνατόν, οι καθημερινές και αμετάθετες ανάγκες όλου του συνοικισμού. Η αθλιότητα δηλαδή, στο αποκορύφωμά της δόξας της. Όλη την ημέρα η βρώμα ξεχυνόταν και κάλυπτε ολόκληρο το συνοικισμό, γιατί ήταν φτιαγμένα πρόχειρα και εμπειρικά, χωρίς σύστημα εξαερισμού και τα τέτοια.

Όμως, εκτός από τη βρώμα και τη δυσωδία, υπήρχε και το αδιαχώρητο, το οποίο λόγω της ειδικής χρήσης του χώρου ήταν αδύνατο να παραβιαστεί. Το τελευταίο ευθύνεται για ένα σωρό κωμικοτραγικά επεισόδια που διαδραματίζονταν καθημερινά έξω από αυτά τα άντρα της ντροπής. Τις πρωινές κυρίως ώρες, ουρές ανθρώπων κάθε φύλου και ηλικίας, άλλοι με νυχτικά και άλλοι μισοκουμπωμένοι, για να κερδίσουν χρόνο, συνοστίζονταν, κατά κανόνα βιαστικοί, έξω από αυτά για να εκτελέσουν φυσική τους ανάγκη, με αντιδράσεις που εποίκιλαν, προσδιορισμένες από το βαθμό του επειγόντος. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, δεν έλλειπαν -καθώς ήταν επόμενο- τα επεισόδια και οι παρεξηγήσεις, ούτε το καλαμπούρι φυσικά, με δράστες ωραίους και ανεπανάληπτους τύπους, που οι πιο πολλοί απ' αυτούς, εκεί που από χρόνια έχοντε παραχωρηθεί, ούτε που νοιάζονται για τις εγκόσμιες ανάγκες των θνητών.

Κουτελάκης, Χ., Φωσκόλου, Α., (1991). Πειραιάς και συνοικισμοί (Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14ο αιώνα μέχρι σήμερα), Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σελ. 190-192.

⁷⁰ Διάσωση της Προσφυγικής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Νίκαιας - Τελικό Παραδοτέο, (2023), Δήμος Νίκαιας - Αγ. Ιωάννη Ρέντη, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος, Ανακτήθηκε 21 Απριλίου 2024, από: <https://prosfigikospireas.blogspot.com/2023/11/blog-post.html>, σελ. 11-14.

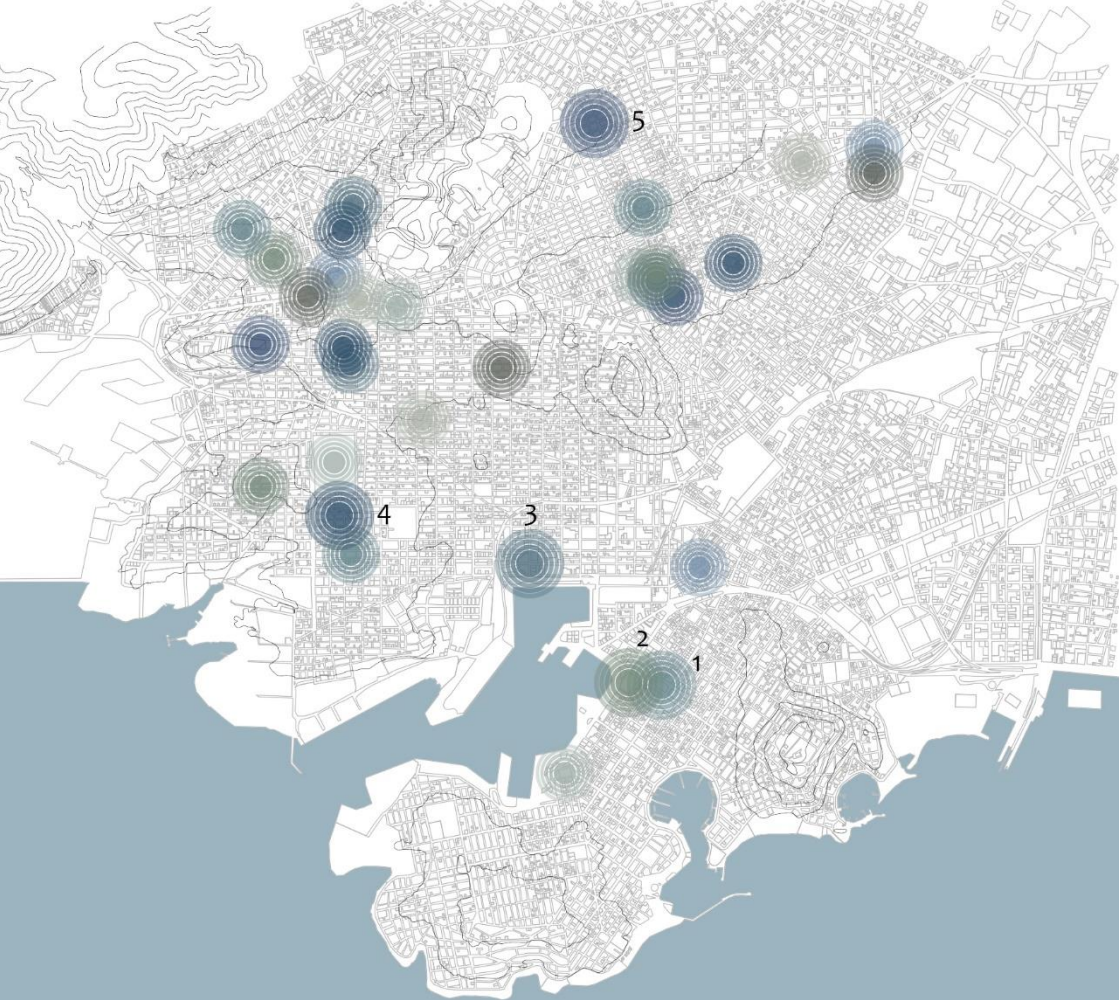
Εικόνα 1: Κοκκινιά. Τα προσφυγικά. Φωτογραφία 1932.

Πρόταση

Η σχεδιαστική παρέμβαση - πρόταση που ακολουθεί αφορά τη δημιουργία μιας πολυαισθητηριακής διαδρομής μνήμης μέσα στην πόλη με στόχο, πρωταρχικά την αναβίωση της συλλογικής μνήμης των κατοίκων του Πειραιά, τη μετάδοση της γνώσης του παρελθόντος στις νέες γενιές και την ενεργοποίηση νέων δυνατοτήτων για την ίδια την πόλη και τον κάτοικό της. Η διάσχιση της διαδρομής μνήμης δεν αποτελεί πρόγραμμα μιας επίσκεψης όπου καθετί είναι στη θέση του και πρέπει να το δεις με τη σειρά του. Κάθε σημείο-τοπόσημο μπορεί να βιωθεί είτε ξεχωριστά ή με τη σειρά που προτείνεται. Περισσότερο από την εξάντληση κάποιων «αξιοθέατων», η επίσκεψη λειτουργεί ως μια εμπειρία αναρώτησης, ανακάλυψης και ίσως επίγνωσης. Ο κάτοικος και επισκέπτης καλείται να βιώσει τη διαδρομή μνήμης, με τη χρήση όλων των αισθήσεών του.

Η σχεδιαστική πρόταση αποτελείται από 5 σημεία - στάσεις μέσα στον αστικό ιστό της πόλης του Πειραιά και τα περίχωρά της. Οι τοποθεσίες που ορίζουν την διαδρομή αυτή, έχουν επιλεγεί από την γραφούσα, κατόπιν μελέτης των τριών συγγραμμάτων: «Μαύρη Βίβλος - Οι μαρτυρικές καταθέσεις των θυμάτων που δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ», «Πειραιάς και συνοικισμοί: Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14^ο αιώνα μέχρι σήμερα» και «Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής». Το κάθε βιβλίο αναφέρεται σε διαφορετικό χρονικό κομμάτι της ιστορίας και φέρνει στο φως ποιότητες, συμβολισμούς και νοήματα που αξίζουν να αναφερθούν και να αποτυπωθούν μέσα στον αστικό ιστό της πόλης του Πειραιά. Σηματοδοτούν με χρονολογική σειρά τα γεγονότα που περιεγράφηκαν στις παραπάνω ενότητες του κεφαλαίου. Πιο συγκεκριμένα: η «Μαύρη Βίβλος» περιλαμβάνει αφηγήσεις και καταθέσεις ενώπιον δικαστικών αρχών, των προσφύγων «θυμάτων» που κατάφεραν να έρθουν στην χώρα. Εν συνεχεία, το βιβλίο: «Πειραιάς και συνοικισμοί» εξετάζει την ανάπτυξη της πόλης του Πειραιά και της ευρύτερης περιοχής του, από τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας μέχρι τα μέσα περίπου του 20^{ου} αιώνα, ενώ παράλληλα, μελετά όλες τις πτυχές της ζωής των προσφύγων. Τέλος, το βιβλίο: «Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής» αποτελεί ερευνητικό έργο της κοινωνιολόγου-ανθρωπολόγου Renee Hirschon, η οποία έμεινε στην Παλαιά Κοκκινιά (σημερινή Νίκαια) και πιο συγκεκριμένα, στην περιοχή των Γερμανικών, δεκατέσσερις μήνες, μαζί με τους πρόσφυγες, το 1972 (ξαναεπισκέφθηκε την πόλη το 1983). Το βιβλίο αναλύει την ιδιαίτερη ζωή των προσφύγων εκείνα τα χρόνια και αντανακλά μια πραγματικότητα, που λίγοι γνωρίζουν και λίγοι θυμούνται πλέον. Από τα προαναφερθέντα βιβλία, έχουν αντληθεί διάφορα στοιχεία, κάποια από τα οποία αναφέρονται αναλυτικότερα στις επόμενες υποενότητες και συνέβαλαν άμεσα στη δημιουργία της πολυαισθητηριακής διαδρομής μνήμης.

Στη συνέχεια, παρατίθεται χάρτης της πόλης του Πειραιά και των όμορων περιοχών του, στον οποίο σημειώνονται οι πέντε τοποθεσίες της πολυαισθητηριακής διαδρομής μνήμης, καθώς κι πολλές άλλες που κρύβουν κι αυτές με τη σειρά τους μαρτυρίες και συμβάντα και θα μπορούσαν μελλοντικά να αξιοποιηθούν.

Στάση 1: "Αφετηρία"

Το Δημοτικό Θέατρο, που τοποθετείται στο κέντρο της πόλης, φιλοξένησε τους Μικρασιάτες πρόσφυγες με την άφιξή τους στο λιμάνι του Πειραιά και αποτελεί το εναρκτήριο σημείο για την πολυαισθητηριακή διαδρομή μνήμης. Η κατασκευή που τοποθετείται στον προαύλιο χώρο του, λειτουργεί σαν info point και ενημερώνει τον περιπατητή-επισκέπτη-κάτοικο για την πορεία που πρέπει να χαράξει ώστε να "βιώσει" και να ενημερωθεί για τη ζωή των Μικρασιατών προσφύγων και την εξέλιξη της πόλης του Πειραιά.

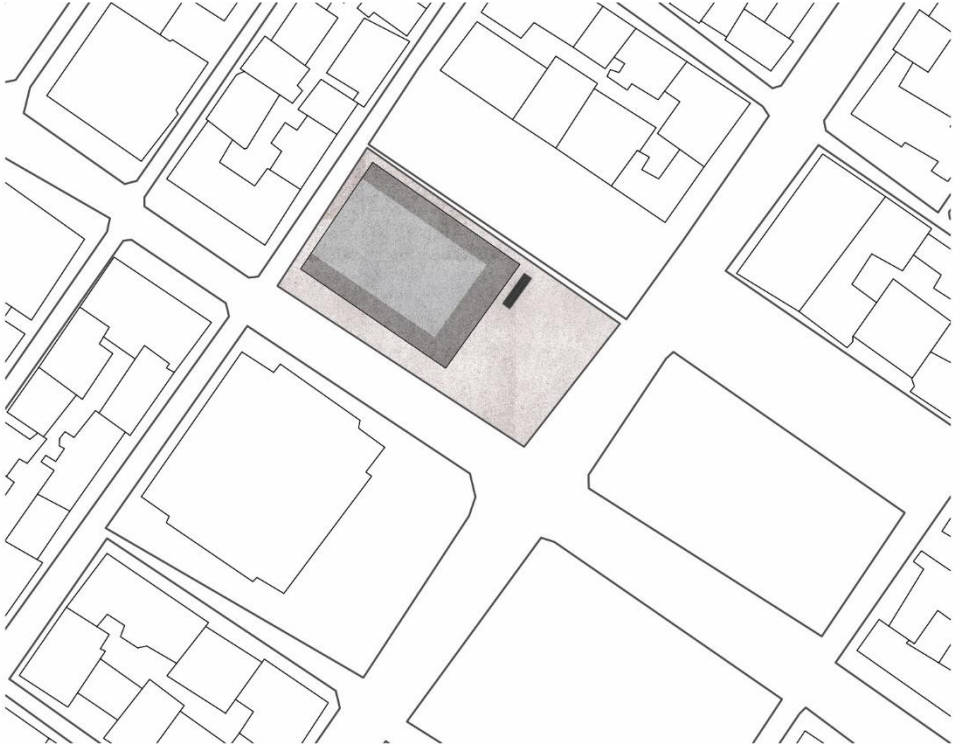
Όραση: άνθρωποι, αστικοί συντελεστές

Ακοή: οχήματα, βηματισμοί, τροχονόμος, φωνές, ομιλίες

Αφή: μέταλλο, γυαλί

Όσφρηση: καυσαέριο, φαγητό

Γεύση: φαγητό

Δημοτικό Θέατρο, Πειραιά.

Στάση 2: "Μνημείο 1"

Κείμενο αναφοράς:

«ΤΑ ΘΥΜΑΤΑ

... Ονομάζομαι Σοφία Νικολάου. Είμαι από το Ιβρινδί της Μικράς Ασίας... Είχαμε καταφύγει με τον άνδρα μου και τον γιο μας Μανωλάκη, 8 ετών, στον μύλο του Γκιούν-Γκιορκές... Ξαφνικά, φάνηκαν να έρχονται Τούρκοι χωριάτες. Τριγύρισαν τον μύλο βγάζοντας άγριες φωνές... Μετά έσπασαν την πόρτα του μύλου κι όρμησαν επάνω μας... Μπροστά στα μάτια του συγχωρημένου του άνδρα μου και του παιδιού μου με ατίμασαν πολλές φορές. Ύστερα, έσφαξαν το παιδί μου και κομματίασαν με τα μαχαίρια τους τον άνδρα μου. Του έβγαλαν τα εντόσθια και μου έδιναν να φάω το κρέας του. Μου φώναζαν πως, αν δεν

έτρωγα από το κρέας του άνδρα μου, θα έσφραζαν κι εμένα. Εκείνη τη ώρα ακούστηκαν πυροβολισμοί. Έριχναν οι ίδιοι οι Τούρκοι για να ειδοποιήσουν τους δικούς τους ότι έρχεται ο ελληνικός στρατός... Περνούσε το σύνταγμα του Μπαλούκ-Κεσέρ. Στο άκουσμά του, έτρεξαν να φύγουν. Έτσι σώθηκα...

...Είδαν οι αξιωματικοί και οι στρατιώτες τα παθήματά μου και με πήραν μαζί τους...

Σοφία Νικολάου»⁷¹

«Βασίλειος Μπουρνουσούζης

Εν Βοεμίτση, τη 12 Νοεμβρίου, 1922

Ερ.: Πως ονομάζεσαι, κ.λπ.

Απ.: Βασίλειος Γεωργίου Μπουρνουσούζης. Γεννήθηκα και κατοικώ στην Μουταθένη Μαγνησίας και κατοικώ ως πρόσφυξ ενταύθα, ετών 40.

[...]

...Οι Τούρκοι βασάνιζαν και εξευτέλιζαν ιδιαίτερα τους Έλληνες αιχμαλώτους. Αξιωματικοί και στρατιώτες υποχρεωνόντουσαν, κάθε μέρα, να σκουπίζουν την προκυμαία και να βγάζουν από την θάλασσα τα πτώματα που επέπλεαν... Είδα στρατιώτη να τον αναγκάζει να τρέχει στην προκυμαία ολόγυμνο ένας Τούρκος στρατιώτης που φώναζε και τους άλλους να τον δουν... Άλλους, μ' έναν ψευδομάρτυρα, τους έστελναν στο στρατοδικείο και τους κρεμούσαν αμέσως. Έτσι, τελείωσαν οι γνωστοί μου. Ο Κωνσταντίνος Φαρμακοποιός από τον Κασαμπά και ο Παρασκευάς Σάλτος από τα Τσομπανιστά...

⁷¹ Καψής, Π. Γ., (1972). 1922 Η Μαύρη Βίβλος, Οι μαρτυρικές καταθέσεις των θυμάτων, που δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ, Ιστορικό ντοκουμέντο, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, σελ. 9.

...Αυτούς που έπεφταν στην θάλασσα για να σωθούν στα ξένα πλοία τους πυροβολούσαν από την προκυμαία. Γι' αυτό είχε γεμίσει πτώματα η θάλασσα...

...Οι Τούρκοι έκαναν και φοβερές ακολασίες. Όταν μας κρατούσαν στις αποθήκες της Πούντας, ερχόντουσαν την νύχτα αξιωματικοί και στρατιώτες, άρπαζαν τις ωραιότερες γυναίκες και τις έφερναν την άλλη μέρα. Έτσι απήγαγαν την γνωστή μου Αικατερίνη Βλάχου και την κόρη της Πολυξένη και τις κράτησαν τρεις μέρες. Η Πολυξένη, από όσα υπέφερε τις τρεις εκείνες ημέρες, πέθανε μόλις έφθασε στην Θεσσαλονίκη...»⁷²

Σχεδιασμός

Οι παραπάνω μαρτυρίες που καταγράφονται στο βιβλίο: «1922 Μαύρη Βίβλος - Οι μαρτυρικές καταθέσεις των θυμάτων που δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ» του Γιάννη Π. Καψή, περιγράφουν τα δεινά που βίωσαν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες στη Μικρά Ασία. Η παρακάτω κατασκευή προσπαθεί να αποδώσει σχεδιαστικά τις παραπάνω μαρτυρίες καθώς κι άλλα στοιχεία που έχουμε αντλήσει από το προαναφερθέν βιβλίο, όπως είναι ο εθνολογικός χάρτης, που εμφανίζει παραστατικά τις αναλογίες των πληθυσμών στα εδάφη που αργότερα θα γίνονταν οι χαμένες πατρίδες των Ελλήνων, κι αυτά όλα αποτέλεσμα πολιτικών σκοπιμοτήτων. Αποτελεί, συνεπώς, μια πολυαισθητηριακή σχεδιαστική απεικόνιση των παραπάνω μαρτυριών.

Η κατασκευή τοποθετείται στον Τινάνειο κήπο, ένα από τα μέρη που πρόσφεραν κατάλυμα στους πρόσφυγες. Η πρόσβαση στο εσωτερικό της γίνεται με τη χρήση κλιμάκων. Από το επίπεδο του κήπου, ο επισκέπτης πρέπει να κατέβει στη στάθμη του ενός μέτρου και σαραντατεσσάρων εκατοστών (-

⁷² Ό.π., σελ. 29-32.

1.44). Το κέλυφός της, δίνει την εικόνα ενός κυβόλιθου με ρωγμές, παρομοιάζοντας με αυτόν τον τρόπο σχεδιαστικά την κλωνισμένη και πληγωμένη εμπιστοσύνη των Μικρασιατών προσφύγων απέναντι στην Ελλάδα. Στο εσωτερικό της κατασκευής υπάρχουν αντικριστά δύο κατακόρυφες σχισμές από τις οποίες διέρχεται νερό και λειτουργούν σαν καταρράκτες.

Τα υλικά που έχουν χρησιμοποιηθεί στην κατασκευή στοχεύουν στην παραγωγή μιας πολυαισθητηριακής εμπειρίας. Πιο συγκεκριμένα, ο έγχρωμος υδαταπωθητικός σοβάς για διαμόρφωση αδρής επιφάνειας εξυπηρετεί την αίσθηση της αφής ενώ το χρώμα του, κόκκινο, συμβολίζει το "αίμα των πεσόντων". Παράλληλα το κόκκινο χρώμα με το πράσινο της χλωρίδας εξωτερικά της κατασκευής, όπως αναφέρει ο Semir Zeki, είναι από τα χρώματα μεταξύ των οποίων υπάρχει χρωματικός ανταγωνισμός και είναι από τα πιο ευχάριστα στο μάτι⁷³. Το τρεχούμενο νερό προκαλεί τις αισθήσεις της ακοής, της αφής, της όσφρησης και της γεύσης ενώ παράλληλα αντικατοπτρίζει τα "πτώματα που έπεφταν στη θάλασσα". Τέλος, η κατασκευή εσωτερικά φωτίζεται με τη χρήση ενός πολυκαρβονικού φύλλου, που απεικονίζει το χάρτη του βιβλίου και λειτουργεί ως διαχυτής φωτός. Ο χάρτης - φωτιστικό

⁷³ Όταν, πριν από πέντε περίπου αιώνες, ο Leonardo Da Vinci υποστήριζε ότι από όλα τα χρώματα τα πιο ευχάριστα είναι εκείνα μεταξύ των οποίων υπάρχει χρωματικός ανταγωνισμός, έλεγε, χωρίς να το συνειδητοποιεί, μια αλήθεια της φυσιολογίας, αλήθεια η οποία, όμως, επαληθεύθηκε με φυσιολογικά δεδομένα μόλις πριν από σαράντα περίπου χρόνια με την ανακάλυψη του ανταγωνισμού. Σύμφωνα με την αρχή του ανταγωνισμού, στο οπτικό σύστημα, τα κύτταρα που διεγείρονται από το κόκκινο χρώμα αναστέλλονται από το πράσινο, τα κύτταρα που διεγείρονται από το κίτρινο χρώμα αναστέλλονται από το μπλε και, τέλος, τα κύτταρα που διεγείρονται από το άσπρο χρώμα αναστέλλονται από το μαύρο.

Zeki, S., (2002). *Εσωτερική Όραση, Μια εξερεύνηση της τέχνης και του εγκεφάλου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 5-6.

αποτελεί υπενθύμιση για τα εδάφη που είχε η Ελλάδα και έχασε λόγω πολιτικών σκοπιμοτήτων.

Η κατασκευή αυτή μπορεί να χαρακτηριστεί ως μνημείο, αφού συνδυάζει πρωτοτυπία, ιστορικότητα, ποιότητα και συμβολισμούς.

Όραση: χρώμα, νερό, φως

Ακοή: νερό

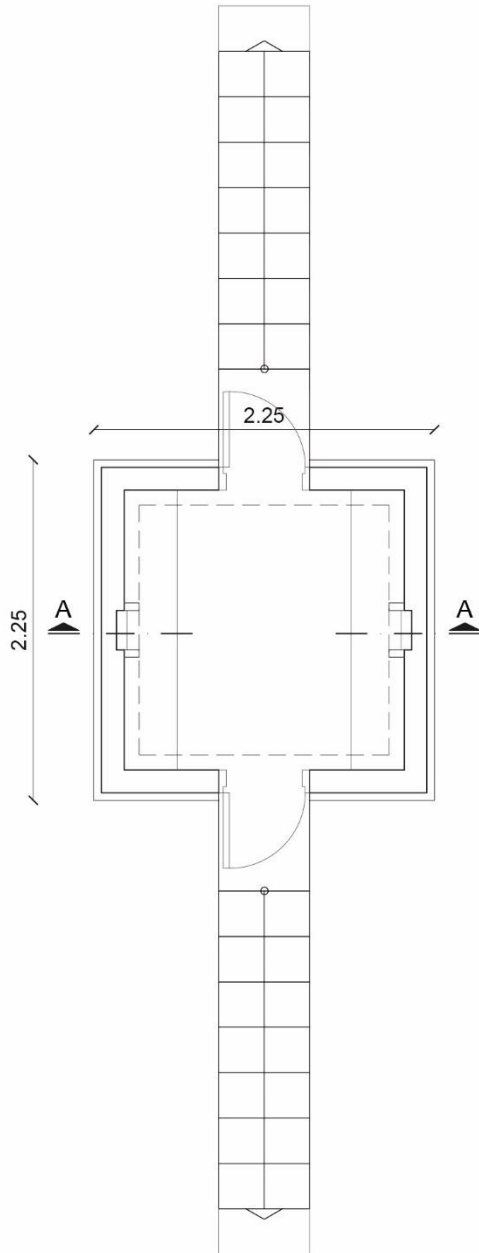
Αφή: νερό, έγχρωμος υδαταπωθητικός σοβάς

Όσφρηση: νερό

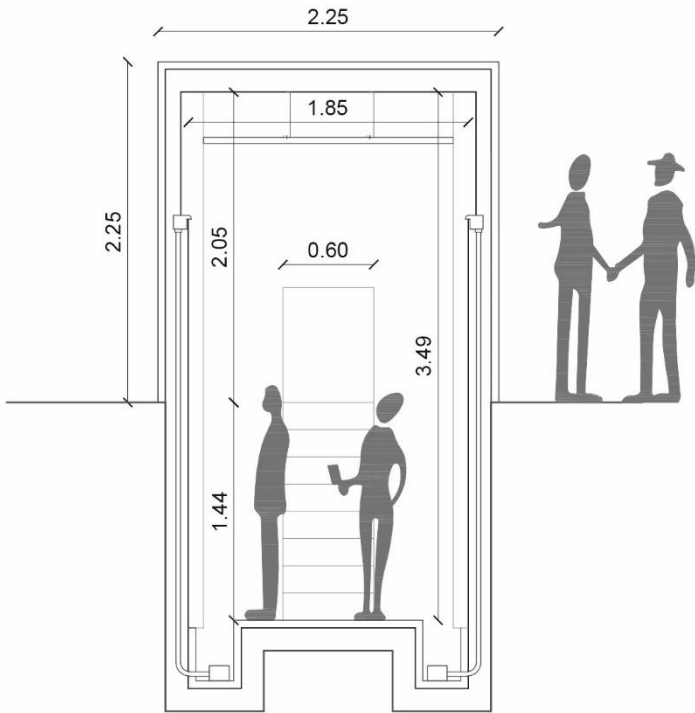
Γεύση: νερό

Τινάνειος κήπος, Πειραιάς.

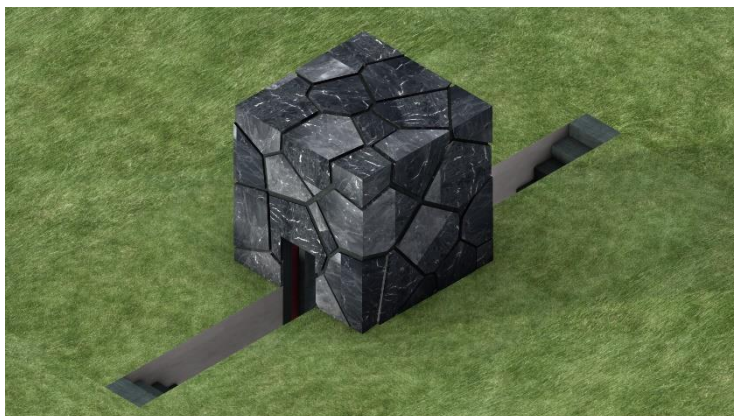
ΚΑΤΟΨΗ

TOMH A-A

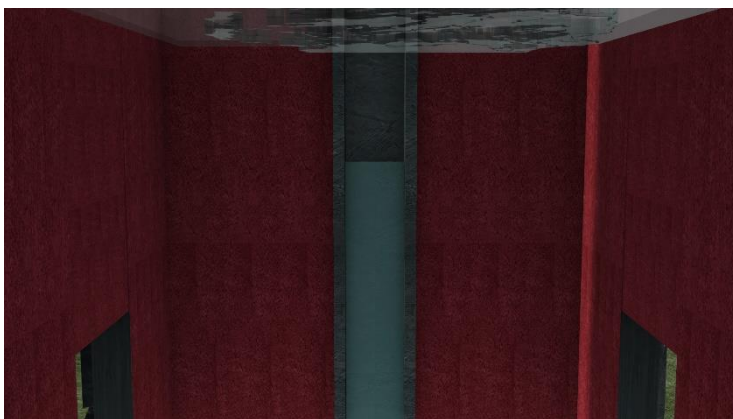

Ο χάρτης - φωτιστικό είναι κατασκευασμένος από πολυανθρακικό φύλλο.

Φωτορεαλιστική απεικόνιση του εσωτερικού χώρου του μνημείου.

Ο καταρράκτης εσωτερικά.

Στάση 3: "Ηχητικό"

Κείμενο αναφοράς:

Η συνεισφορά των Μικρασιατών προσφύγων στην ανάπτυξη της Ελλάδας υπήρξε εντυπωσιακή, ιδίως σε σχέση με την οικονομική ανέλιξη, αφού και μόνο το μέγεθος του πληθυσμού που εισέρρευσε στη χώρα αύξησε το εργατικό δυναμικό και διέυρνε την εγχώρια αγορά. Οι εξειδικευμένες γνώσεις τους σε ορισμένους τομείς εργασίας ανάγκασε την Ε.Α.Π. να δημιουργήσει στους συνοικισμούς εργοστάσια κεραμικών, ταπητουργίας, υφασμάτων κ.λπ. Η επέκταση και ο πολλαπλασιασμός των παραγωγικών κλάδων της ελληνικής οικονομίας από τη δεκαετία του 1920 και μετά πρέπει να αποδοθεί άμεσα στην εισροή αυτών των προσφύγων. Όμως, η έλλειψη ανθρώπινης στέγης και τα λοιπά προβλήματα, οδήγησαν τους πρόσφυγες και τα λαϊκά στρώματα σε αγώνες που πήραν σιγά-σιγά ταξική μορφή. Όπως σημειώνει η Λ. Λεοντίδου «ο χώρος αποκτά υπόσταση, μετασχηματίζεται από δρώντα κοινωνικά υποκείμενα και επηρεάζει με τη σειρά του τη δράση τους». Έτσι δημιουργήθηκαν στις παρυφές του Πειραιά και της Αθήνας τα γνωστά σήμερα «εκτεταμένα, αυθόρμητα, αναπτυσσόμενα λαϊκά και εργατικά προάστεια» βασισμένα κυρίως στην αυτοστέγαση και με λαϊκή πρωτοβουλία, έξω από πολεοδομικές και οικιστικές πολιτικές.⁷⁴ Εξίσου αληθεύει ότι πάμπολλοι Μικρασιάτες πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στον Πειραιά και την Αθήνα, δεν κατάφεραν να βελτιώσουν τη θέση τους, κι έτσι πενήντα χρόνια μετά την εγκατάστασή τους (1972),

⁷⁴ Κουτελάκης, Χ., Φωσκόλου, Α., (1991). Πειραιάς και συνοικισμοί (Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14ο αιώνα μέχρι σήμερα), Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», σελ. 180.

εξακολουθούσαν να βρίσκονται σε μειονεκτική θέση έναντι του υπόλοιπου πληθυσμού.⁷⁵

Σχεδιασμός

Ο κάτοικος-επισκέπτης, για να προσεγγίσει τη στάση αυτή, χρειάζεται να διαβεί την πλέον ανενεργή ως επί το πλείστον, βιομηχανική ζώνη της πόλης του Πειραιά. Δεν χρειάζεται να μεταφερθεί στο εσωτερικό της για να αφουγκραστεί και να μυρίσει το "κενό" της πόλης. Αρκεί η απομάκρυνσή του από το παραλιακό μέτωπο και τον περιφερειακό δρόμο. Σε αυτήν την στάση λειτουργεί η μνήμη για τον κάτοικο και η φαντασία για τον επισκέπτη. Ο κάτοικος-επισκέπτης, χρησιμοποιώντας τη κινητή του συσκευή και σαρώνοντας το barcode που υπάρχει στις εξωτερικές όψεις κάποιων βιομηχανικών κελυφών, μπορεί να ενημερωθεί για την ανάπτυξη της βιομηχανικής ζώνης του Πειραιά και τη συμβολή των Μικρασιατών προσφύγων σε αυτήν. Η όσφρησή του διεγείρεται από τα υλικά που χρησιμοποιούν οι ενεργές βιομηχανικές μονάδες της περιοχής, όπως είναι το χρώμα (μπογιά), τα αγκίστρια, το μέταλλο, ο ασβέστης κ.ά.

Όραση: εγκατάλειψη-κενό, graffiti, φως, βιομηχανικά κελύφη

Ακοή: εργάτες, αλυσίδες, κενό, αέρας, οχήματα

Αφή: σοβάς, πέτρα, ξύλο

Όσφρηση: μπογιά, κενό, ασβέστης, σκόνη, ξύλο, σκουριά

Γεύση: φαγητό, ασβέστης

⁷⁵ Hirschon, R., (2006). Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά, (β' έκδοση), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σελ. 43-44.

Βιομηχανική ζώνη Πειραιά. Οδός Κάστωρος.

Στάση 4: "Μνημείο 2"

Κείμενο αναφοράς:

Θρησκεία και τόπος: η βάση της ταυτότητας

Η αίσθηση ταυτότητας των Μικρασιατών προσφύγων είχε τις ρίζες της σε μια κοινή κληρονομιά, βασισμένη στη θρησκεία. Μολονότι υπήρχαν έντονες διαφορές μόρφωσης, οικονομικού επιπέδου και τρόπου ζωής ανάμεσα στους Έλληνες της Μικράς Ασίας, ιδίως στις μεγαλουπόλεις, οι ταξικές διακρίσεις ήταν λιγότερο σημαντικές από τους κοινούς πολιτισμικούς δεσμούς, γιατί η ίδια η οθωμανική κοινωνία, με το σύστημα των μιλιέτ, ήταν δομημένη σε αυτή τη βάση. Σε αυτήν την πολύμορφη και κοσμοπολίτικη κοινωνία κυριαρχούσαν οι κάθετοι διαχωρισμοί (μεταξύ των μιλιέτ) και

όχι οι οριζόντιοι (μεταξύ των κοινωνικών τάξεων). Ωστόσο στον ελληνικό πληθυσμό σημαντική ήταν και η τοπική διαφοροποίηση, όπως έδειχνε η συχνή αναφορά των Κοκκινιωτών κάθε γενιάς σε μικρασιατικά τοπικιστικά στερεότυπα.

Πριν από την εκδίωξη των Ελλήνων, οι ελληνικοί οικισμοί ήταν πολυάριθμοι και απλωμένοι σε όλη την περιοχή της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση παρατηρείται στον Πόντο, όπου η ελληνική παρουσία χρονολογούνταν από χιλιετίες. Στα δυτικά παράλια και στη βορειοδυτική Μικρά Ασία υπήρχαν επίσης πολυάριθμες και πολυπληθείς ελληνικές κοινότητες, σε πόλεις των παραλίων και της ενδοχώρας, καθώς και στην ύπαιθρο. Στη κεντρική και τη νότια Μικρά Ασία οι ελληνικές κοινότητες ήταν γενικά λιγότερες, αλλά στις επαρχίες της Καππαδοκίας και της Λυκαονίας υπήρχαν πολυάριθμοι ελληνικοί οικισμοί και αστικά κέντρα με σημαντικό πληθυσμό, όπως η Καισάρεια, η Νίγδη και το Ικόνιο. Ο οικιστικός αυτός χάρτης χαρακτηριζόταν από ποικιλία ως προς τις γλώσσες και τις διαλέκτους, καθώς και από διακριτά κοινωνικά γνωρίσματα, ενώ η γεωγραφική διαφοροποίηση παρείχε τη βάση για τη δημιουργία πολιτισμικών στερεοτύπων. Λαϊκές αντιλήψεις για την ύπαρξη τοπικών πολιτισμικών γνωρισμάτων και χαρακτήρων διαφοροποιούσαν τον ελληνικό μικρασιατικό πληθυσμό, που ήταν άνισα κατανομημένος σε διάφορες περιοχές. Επίσης για τη διαφοροποίηση αυτή επιστρατεύονταν και οικονομικά κριτήρια. Στις σχέσεις τους όμως με άλλες ομάδες της οθωμανικής κοινωνίας, οι Έλληνες συνήθως αγνοούσαν τις γεωγραφικές διαιρέσεις καθώς και τις διακρίσεις που βασιζόνταν στον πλούτο και στον τρόπο βιοπορισμού. Πολύ σπουδαιότερος ήταν ο κοινός δεσμός που βασιζόταν στη θρησκευτική ταυτότητα τους ως Ρουμ ή Ρωμιών, ένα γνώρισμα

της οθωμανικής κοινωνικής οργάνωσης και διοίκησης που εξέφραζε και ενίσχυε τις δικές τους πολιτισμικές αντιλήψεις.⁷⁶

Η θρησκευτική ταυτότητα στο οθωμανικό καθεστώς

Από την πρώτη περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, η διοίκηση της αυτοκρατορίας στηριζόταν στις θρησκευτικές ομαδοποιήσεις του πολύμορφου πληθυσμού της. Οι εθνοτικές, γλωσσικές και οικονομικές διαφορές υποτάσσονταν στη θρησκευτική ταυτότητα, και οι ομάδες ντίμι, οι «λαοί της Βίβλου» (Εβραίοι, χριστιανοί) απολάμβαναν έναν σημαντικό βαθμό αυτονομίας. Οι ορθόδοξοι χριστιανοί ανήκαν διοικητικά στο Ρουμ μιλιέτ, μια ενιαία θρησκευτική κοινότητα (μιλιέτ, στην κυριολεξία «έθνος»), με αρχηγό τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ο οποίος ήταν επίσης υπεύθυνος για τις κοσμικές υποθέσεις τους. Όλοι οι ορθόδοξοι χριστιανοί, ανεξαρτήτων περιοχής, γλώσσας και οικονομικής κατάστασης, όφειλαν υπακοή σε αυτόν και χαρακτηρίζονταν ως ομάδα βάσει της κοινής τους θρησκείας. Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η θρησκεία στην οθωμανική κοινωνία δεν ήταν μια επιμέρους όψη της κοινωνικής ζωής: δημιουργούσε ένα συνολικό πολιτισμικό πλαίσιο. Για τους περισσότερους Έλληνες, η θρησκεία δεν όριζε μόνο την ταυτότητά τους, αλλά συνέβαλλε και στη διατήρηση της γλώσσας τους. Έθετε επίσης ένα πλαίσιο για την καθημερινή τους ζωή, μέσα από το οποίο η τελετουργική και πνευματική διάσταση εισχωρούσε σε όλους τους άλλους τομείς. Αυτή η απουσία διάκρισης μεταξύ «ιερού» ή «πνευματικού» και «κοσμικού» ή «λαϊκού», που εξακολουθεί να χαρακτηρίζει ακόμη και σήμερα μεγάλο μέρος της σύγχρονης ελληνικής ζωής, αποτελούσε σημαντικό γνώρισμα της ζωής στις

⁷⁶ Hirschon, R., (2006). *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, (β' έκδοση), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σελ. 63-65.

μικρασιατικές κοινότητες. Οι ηλικιωμένοι πρόσφυγες στους αστικούς συνοικισμούς αποδεικνυαν την ταύτιση της θρησκείας με τις άλλες πλευρές της ταυτότητάς τους, με την απροθυμία τους, με την αδυναμία τους σχεδόν, να διακρίνουν τους σύγχρονους θρησκευτικούς, εθνικούς και γλωσσικούς δεσμούς.

Για τους Μικρασιάτες ο χριστιανισμός οριζόταν αυστηρά από το μυστήριο της βάπτισης και τον ασπασμό του σταυρού. Για εκείνους, χριστιανοί θεωρούνται όσοι «ασπάζονται το σταυρό» (κατά συνέπεια δυσκολεύονται να κατατάξουν ορισμένα προτεσταντικά δόγματα, στα οποία το σύμβολο αυτό δεν έχει κεντρική θέση). Με τη βάπτιση το ορθόδοξο παιδί παίρνει ένα όνομα, αποκτά πρόσωπο και εντάσσεται ως πλήρες μέλος στη χριστιανική κοινότητα. Οι Μικρασιάτες, αναφερόμενοι στους μη ορθόδοξους δυτικούς, ισχυρίζονταν ότι «οι Ευρωπαίοι είναι όπως οι Τούρκοι και οι Εβραίοι», αφού δίνουν ονόματα δίχως να έχει προηγηθεί το μυστήριο της βάπτισης. Αυτή η έμφαση στα ορατά σύμβολα και σε συγκεκριμένες τελετές είναι ενδιαφέρουσα και πιθανώς αντανakλά τη σημασία των εξωτερικών γνωρισμάτων που χρησιμοποιούνταν κατά την οθωμανική περίοδο, για να προσδιοριστούν εθνοτικά οι άνθρωποι μέσα σ' έναν πολυποίκιλο πληθυσμό. Σε ορισμένες περιόδους τα είδη ρουχισμού, ακόμα και τα μέσα μεταφοράς, χαρακτήριζαν τις διάφορες ομάδες. Ενώ οι μουσουλμάνοι και οι Εβραίοι εφάρμοζαν την περιτομή, οι ορθόδοξοι χριστιανοί είχαν τη βάπτιση ως κριτήριο για την ένταξη στην ομάδα.

Η έμφαση στη βάπτιση ως κατεξοχήν ένδειξη της χριστιανικής πίστης είναι σημαντική και από μια άλλη πλευρά. Από δογματική άποψη η βάπτιση είναι η τελετή της αναγέννησης και της λύτρωσης, η νέα διαθήκη του Χριστού, και στην ορθόδοξη σκέψη αποτελεί το θεμέλιο της χριστιανικής πίστης. Αυτό, καθώς και άλλα στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού της Μικράς Ασίας, δηλώνει υψηλό επίπεδο θρησκευτικής καλλιέργειας. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί, η

πρακτική γνώση δογματικών ζητημάτων, ιδίως στους ηλικιωμένους. Ο τρόπος ζωής τους, χωρίς να είναι συνειδητά ευλαβής, χαρακτηριζόταν από θρησκευτική ορθότητα. Μπορείς να αποκομίσεις μαρτυρίες σχετικές με μαγεία, μαγγανεία, ή δεισιδαιμονία, φαινόμενα που έχουν μελετηθεί σε πολλά μέρη της ελληνικής επαρχίας. Στην Κοκκινιά όμως οι άμεσες αναφορές στις χριστιανικές επιταγές ήταν πολύ συχνές. Η εικόνα του Μυστικού Δείπνου ήταν σε περίοπτη θέση σε όλα τα σπίτια, και ο μυστηριακός χαρακτήρας του γεύματος γινόταν φανερός σε άλλες πρακτικές.

Η στενή αντιστοιχία ανάμεσα στις δογματικές εντολές που διατήρησε η επίσημη θεολογία και στην καθημερινή αντίληψη περί θρησκείας μπορεί να εξηγηθεί ιστορικά. Οι πρώτες περιοδείες των αποστόλων στη Μικρά Ασία, που οδήγησαν στην ίδρυση ανθηρών χριστιανικών κοινοτήτων, σε πόλεις όπως η Πέργαμος, η Έφεσος και η Μίλητος, η ακμαία θεολογική παράδοση των Πατέρων της Εκκλησίας, πολλοί από τους οποίους έζησαν στην περιοχή, οι Οικουμενικές Σύνοδοι που συνήλθαν σε εκείνα τα μέρη, όλα αυτά συνέβαλαν στη δημιουργία ενός κλίματος, όπου η χριστιανική σκέψη ήταν το κυρίαρχο πολιτισμικό πλαίσιο. Η χριστιανική λατρεία έγινε δημόσια, ανοιχτή και αναγνωρίστηκε ως κυρίαρχη κουλτούρα από τους πρώτους αιώνες της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας· η Μικρά Ασία ήταν το κέντρο της. Συνεπώς για τα λαϊκά στρώματα αυτής της περιοχής, που στη συνέχεια βρέθηκαν υπό οθωμανική εξουσία, η χριστιανική λατρεία έτεινε να αντιστοιχεί στενά στην επίσημη παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας, χωρίς αυτό οπωσδήποτε να σημαίνει ότι η σύνθεση του πληθυσμού παρέμεινε η ίδια.

Ένα άλλο αποτέλεσμα της προσήλωσης των Μικρασιατών στη θρησκεία κατά την οθωμανική περίοδο ήταν ότι, όντας πεπεισμένοι για την ανωτερότητα της δικής τους πίστης, διεκδικούσαν την πολιτισμική πρωτοκαθεδρία και μια υψηλότερη θέση μέσα στην κοινωνία. Αυτό ίσως εξηγεί γιατί η

αποστασία υπήρξε μάλλον σπάνια στα τετρακόσια χρόνια υποταγής, παρά τις περιόδους έντονων διωγμών. Οι παλαιότεροι, όταν θυμόνταν τη ζωή τους στη Μικρά Ασία, έλεγαν συχνά: «Οι Τούρκοι μας ζηλεύανε. Η θρησκεία μας είναι ωραία». Αυτή η αναφορά στη δραματουργική διάσταση και την εκλεπτυσμένη αισθητική της Ορθοδοξίας υποδηλώνει την αντίθεση προς τις πιο λιτές, κατά τη γνώμη τους, πρακτικές του Ισλάμ, αλλά και των προτεσταντών. Το ορθόδοξο τυπικό διεγείρει τις αισθήσεις -όραση, ακοή, αφή, γεύση και όσφρηση. Η ενότητα μάλιστα του πνευματικού και του υλικού κόσμου αποτελεί θεμελιώδες αξίωμα του ορθόδοξου χριστιανισμού και εκφράζεται με τη χρήση υλικών ουσιών (ψωμί, νερό, λάδι, κρασί, λιβάνι, εικόνες, φυλαχτά) και εξωτερικών σωματικών σημείων (σταυροκόπημα, ασπασμός των εικόνων, γονυκλισία) κατά τις τελετουργίες. Είναι αξιοσημείωτο ότι η αλληλοδιείσδυση των δύο αυτών σφαιρών επηρεάζει τη φύση και τη χρήση της οικοσκευής και του οικιακού χώρου.

Ανεξάρτητες μαρτυρίες, προερχόμενες από αφηγήσεις ξένων επιστημόνων και περιηγητών για τη ζωή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, πιστοποιούν ότι οι μουσουλμάνοι όντως μιμούνταν ορισμένες χριστιανικές πρακτικές. Οι αναφορές αυτές επιβεβαιώνουν τις ιστορίες που έλεγαν οι πρόσφυγες της Κοκκινιάς, ότι μερικές Τουρκάλες, πεπεισμένες για τα ευεργετικά αποτελέσματα της βάπτισης, βάφτιζαν κρυφά τα παιδιά τους. Οι μουσουλμάνοι δεν δίσταζαν να χρησιμοποιούν χριστιανικούς σταυρούς σαν φυλαχτά ή να επισκέπτονται τους ναούς χριστιανών αγίων. Ο Άγιος Ιωάννης ο Ρώσος από την Καππαδοκία ήταν ξακουστός χριστιανός και μουσουλμάνοι μαρτυρούσαν τη θαυματουργή του δύναμη. Ξέροντας πως οι μουσουλμάνοι γείτονές τους ήταν πρόθυμοι να μιμηθούν ορισμένες χριστιανικές πρακτικές, οι Μικρασιάτες ένιωθαν ακόμα μεγαλύτερη περηφάνια για τη θρησκεία τους.

Επιπλέον, οι πιο ηλικιωμένοι πρόσφυγες έλεγαν πως η πίστη των Τούρκων στη δύναμη του χριστιανισμού τους έκανε

να επιδιώκουν το γάμο με χριστιανές. Μια ηλικιωμένη γυναίκα από την Προύσα έλεγε την ιστορία μιας Ελληνοπούλας που αποφάσισε να δεχτεί την πρόταση γάμου ενός Τούρκου, ο οποίος την πολιορκούσε επίμονα. Οι προσπάθειες να μεταπειστεί απέτυχαν, και τελικά μια γριά την προειδοποίησε ότι θα έβλεπε και μόνη της τις θλιβερές συνέπειες της πράξης της. Της είπε να βάλει δύο πιατάκια με νερό δίπλα στο προσκέφαλό τους τη νύχτα του γάμου. Η νύφη το έκανε και το πρωί είδε σταγόνες λάδι στο νερό που ήταν στο προσκέφαλο του συζύγου της. Πήγε στη γριά, κι εκείνη της εξήγησε τι είχε συμβεί: «της έφυγε το μύρο (του βαπτίσματος) και πήγε στον Τούρκο». «Οι Τούρκοι το 'χανε ψυχικό να πάρουνε γυναίκες χριστιανές», σχολίασε ή αφηγήτρια, εννοώντας ότι με αυτό τον τρόπο οι Τούρκοι πίστευαν πως δέχονταν τη θεία χάρη. Η ιστορία αυτή φωτίζει πολλά θέματα: τις στενές επαφές μουσουλμάνων και χριστιανών (άκουσα και από άλλους για τέτοιους μεικτούς γάμους), την πεποίθηση των Μικρασιατών χριστιανών για την ανωτερότητα της θρησκείας τους και την πίστη τους ότι και οι άλλοι συμμερίζονταν αυτή την άποψη, όπως και τον κυρίαρχο ρόλο της βάπτισης στη χριστιανική πίστη.

Για να καταλάβουμε, συνεπώς, την κοινωνική θέση, τις πολιτισμικές αντιλήψεις και τη συμπεριφορά των Μικρασιατών προσφύγων, πρέπει να λάβουμε υπόψη τον καίριο ρόλο που έπαιζε η θρησκεία στην πατρίδα τους. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελούσε τη βάση της ατομικής ταυτότητας και προσδιόριζε την ένταξη σε διοικητικά διακριτές εθνοτικές και πολιτισμικές ομάδες. Πέρα από το ότι δημιουργούσε ένα δεσμό αλληλεγγύης ανάμεσα σε όσους είχαν την ίδια πίστη, έδινε στους ορθόδοξους χριστιανούς μια αίσθηση ανωτερότητας απέναντι στον μη ορθόδοξο πληθυσμό. Συνεπώς γι' αυτούς η θρησκευτική ταυτότητα λειτουργούσε και ως βάση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Παρότι αυτό δεν ήταν εμφανές σε καμιά επίσημη κοινωνική ιεραρχία, ωστόσο

αποτελούσε βασικό στοιχείο στην αντίληψη που είχαν οι άνθρωποι για τον εαυτό τους και οπωσδήποτε αργότερα, μετά την εγκατάστασή τους, επηρέασε τις σχέσεις τους με τους Ελλαδίτες, αν και τότε τα κριτήρια βάσει των οποίων αντιλαμβάνονταν τις κοινωνικές διακρίσεις είχαν αλλάξει πια.⁷⁷

Σχεδιασμός

Από τα παραπάνω αποδεικνύεται πόσο σημαντικό ρόλο έπαιζε η θρησκεία στη κοινωνική θέση των Μικρασιατών προσφύγων στη Μικρά Ασία, στις πολιτισμικές τους αντιλήψεις και στη συμπεριφορά τους. Η θρησκεία ήταν ο κοινός παρονομαστής που ένωσε όλους τους Μικρασιάτες πρόσφυγες στην πόλη του Πειραιά και τους βοήθησε να υπερβούν τις κακουχίες, που επί χρόνια αντιμετώπιζαν, από τα δραματικά γεγονότα στη Μικρά Ασία μέχρι την εγκατάσταση και την εξασφάλιση ανθρώπινων συνθηκών διαβίωσης στην πόλη του Πειραιά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον προκαλεί το μυστήριο της βάφτισης που αποτελούσε τη κατεξοχήν ένδειξη της χριστιανικής πίστης. Το στοιχείο αυτό της βάφτισης αποτελεί πηγή έμπνευσης για την παρακάτω κατασκευή. Αν και ο σχεδιασμός της παρακάτω κατασκευής παραπέμπει σε ένα σύνηθες σιντριβάνι, δεν παύει να αποτελεί ένα πρωτότυπο μνημείο με ιστορικότητα, ποιότητα και συμβολισμό.

Τα υλικά που έχουν χρησιμοποιηθεί όπως το μωσαϊκό πλακάκι πισίνας και η στιλπνή μεταλλική επιφάνεια, στοχεύουν στην ενεργοποίηση της αίσθησης της όρασης, με τα έντονα και ζωηρά χρώματα των πλακιδίων, την αντανάκλαση που δημιουργεί το νερό και η γυαλιστερή λαμαρίνα και το φυσικό φως. Για τις υπόλοιπες αισθήσεις, σημαντικό ρόλο παίζει η τοποθεσία του μνημείου. Η πλατεία που έχει επιλεγεί να

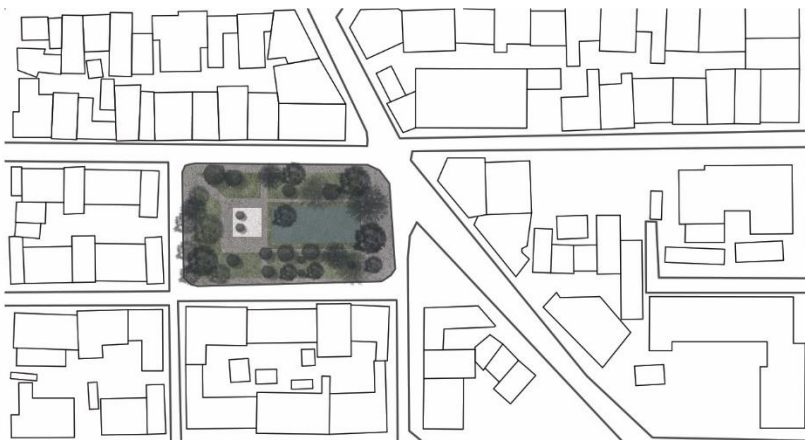
⁷⁷ Ό.π., σελ. 65-71.

τοποθετηθεί η κατασκευή, είναι πλούσια σε πράσινο και εσπεριδοειδή φυτά που ενεργοποιούν με τη σειρά τους, τις αισθήσεις της όσφρησης και της γεύσης, ενώ τα τιτιβίσματα των πουλιών, το τρεχούμενο νερό, οι ομιλίες των κατοίκων που χρησιμοποιούν την πλατεία σαν σημείο συνάντησης και η σπάνια διέλευση οχημάτων διεγείρουν την ακοή του επισκέπτη-κάτοικου. Παράλληλα, στην πλατεία αυτή τοποθετείται ένα ακόμη μνημείο, το μνημείο των ηρωικώς υπέρ πατρίδος πεσόντων του Δήμου Κερατσινίου του πολέμου 1940-1941. Συνεπώς, δημιουργείται ένας διάλογος μεταξύ των δύο μνημείων. Η επιλογή της συγκεκριμένης τοποθεσίας έγινε· αφού η πλατεία Αναστάσεως πλαισιώνεται από διάφορες εκκλησίες της περιοχής, που ιδρύθηκαν χάρη στους Μικρασιάτες πρόσφυγες.⁷⁸ Ο κύκλος που διαγράφεται στο έδαφος, όπως αναφέρει ο Peter Mackeith: «είναι ένα σύμβολο του εαυτού, και εκφράζει όλες τις διαστάσεις της ψυχής, συμπεριλαμβανομένης της σχέσης ανθρώπου-φύσης».⁷⁹

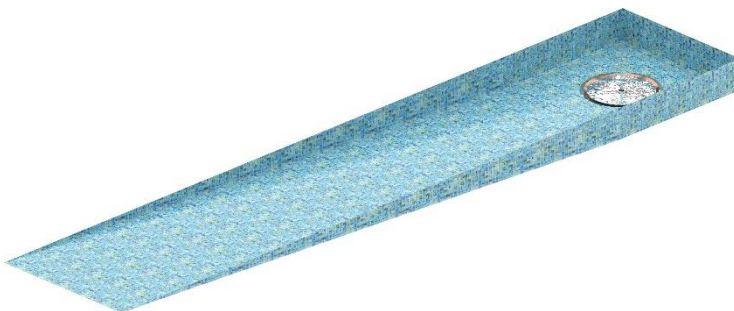
Όραση: νερό, μωσαϊκό πλακάκι πισίνας, χρώμα, φως, λαμαρίνα
Ακοή: νερό, τιτιβίσματα, κάτοικοι, οχήματα
Αφή: νερό, μωσαϊκό πλακάκι πισίνας, γρασίδι
Όσφρηση: νερό, εσπεριδοειδή φυτά, γρασίδι, καυσαέριο
Γεύση: νερό, εσπεριδοειδή φυτά

⁷⁸ Βλ. περισσότερα: Κουτελάκης, Χ., Φωσκόλου, Α., (1991). Πειραιάς και συνοικισμοί (Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14ο αιώνα μέχρι σήμερα), Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»

⁷⁹ Pallasmaa, J., (2023). Τουρνικιώτης, Γ., Τουρνικιώτης, Π., (μτφρ.). Τα μάτια του δέρματος, Η αρχιτεκτονική και οι αισθήσεις, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ. 131.

Πλατεία Αναστάσεως. Κερατσίνι.

Στάση 5: "Το σπίτι"

Κείμενο αναφοράς:

Εικόνα 2: Τα Γερμανικά.

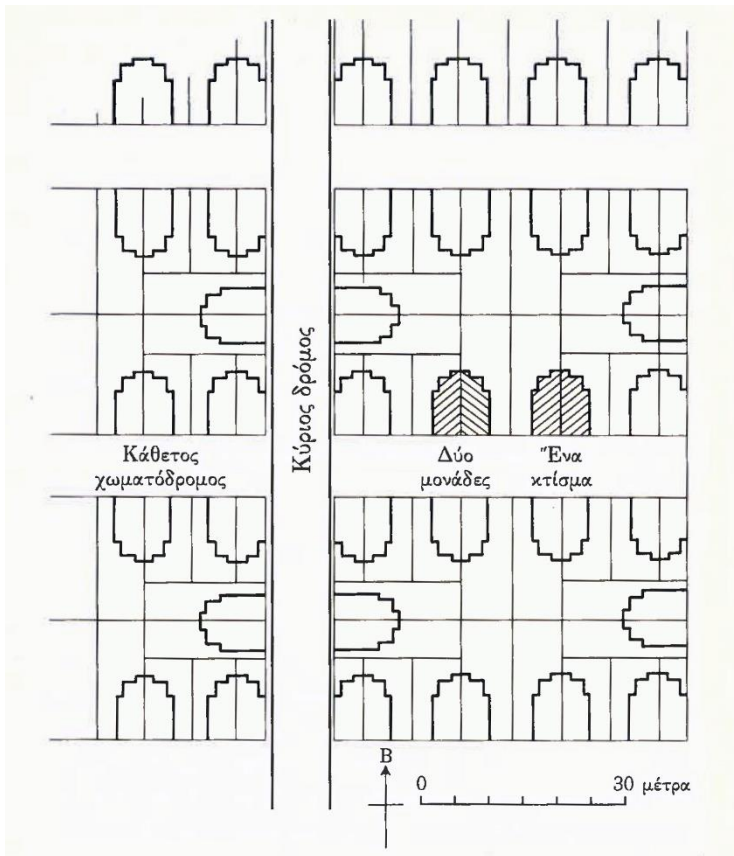
Το 1927 τοπογραφήθηκε μια σχεδόν ορθογώνια έκταση, διαστάσεων περίπου 400x200 μ., στην ανωφέρεια βόρεια της Κοκκινιάς, και μια περιοχή πάνω από 80.000 τ.μ. καταμήθηκε σε 32 οικοδομικά τετράγωνα ίσου μεγέθους, διαστάσεων 50x35 μ. Τα τετράγωνα αυτά χωρίζονταν από λωρίδες πλάτους 10 μ., που σχημάτιζαν το οδικό δίκτυο και συνδέονταν με τους δρόμους προς νότο, προς την περιοχή του υφιστάμενου οικισμού. Κάθε τετράγωνο υποδιαιρούνταν σε 20 οικόπεδα, στα οποία ανεγέρθηκαν 10 προκατασκευασμένα κτίσματα. Κάθε κτίσμα από πλάκες αμιάντου περιλάμβανε δύο δίδυμες κατοικίες, κάτω από μία και μοναδική στέγη που κάλυπτε τα δύο οικόπεδα. Στην ιδανική περίπτωση, κάθε οικογένεια θα διέμενε στο μισό κτίσμα και θα διέθετε μια ανοιχτή εσωτερική αυλή, της οποίας οι διαστάσεις εξαρτώνταν

από τη θέση της μέσα στο οικοδομικό τετράγωνο. Τα τέσσερα μεγαλύτερα οικόπεδα είχαν μήκος 20μ., τέσσερα άλλα είχαν 17 μ., ενώ τα υπόλοιπα δώδεκα, τα γωνιακά οικόπεδα, μόλις που έφταναν τα 12 μ.

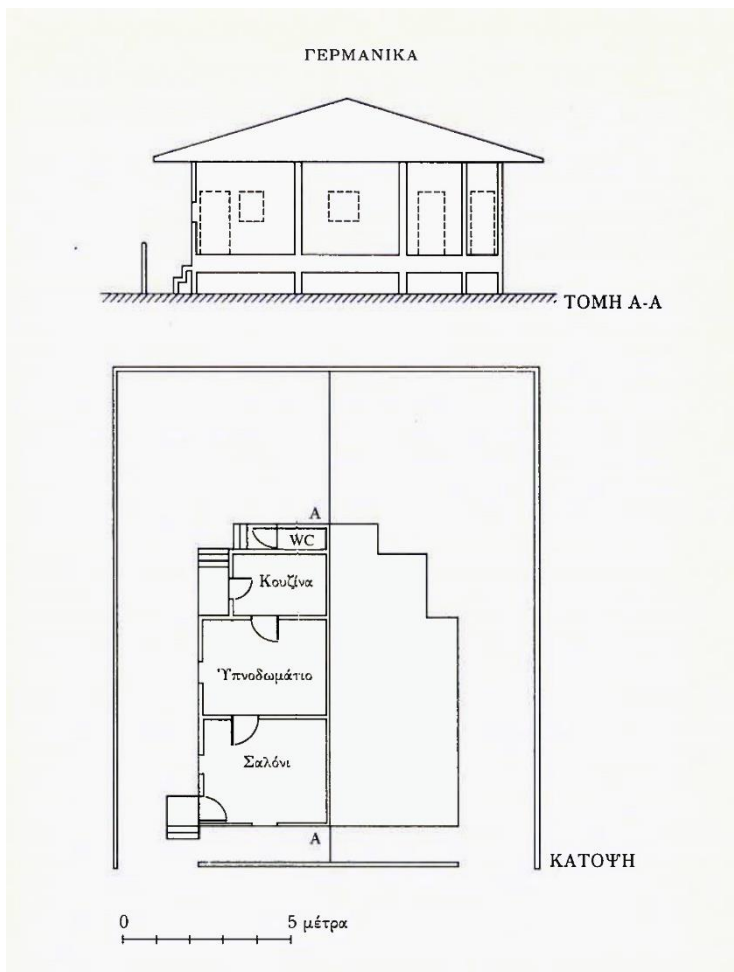
Ενώ το εμβαδόν του ανοιχτού χώρου της αυλής κυμαινόταν σημαντικά, κάθε οικογένεια έπρεπε να διαθέτει τον ίδιο εσωτερικό χώρο, αφού το κτίσμα είχε σταθερό μέγεθος, 8x9,5 μ. Επομένως η οικογενειακή κατοικία είχε διαστάσεις 4x9,5 μ. και διαιρούνταν σε τρία δωμάτια: δύο με διαστάσεις 3,25x4 μ. το καθένα, ένα τρίτο, που προοριζόταν για κουζίνα, 2x3 μ., και ένα μικρό αποχωρητήριο. Στα προκατασκευασμένα οικήματα οι εξωτερικοί τοίχοι αποτελούνταν από ξύλινα πλαίσια πάνω στα οποία ήταν στερεωμένα δύο φύλλα αμιάντου με κενό μεταξύ τους, συνολικού πάχους 5 εκατ., ενώ τα εσωτερικά χωρίσματα ήταν μονά φύλλα αμιάντου. Το νερό αποτελούσε πρόβλημα σε πολλούς αστικούς προσφυγικούς οικισμούς: στα Γερμανικά το προμηθεύονταν για πολλά χρόνια από τις λίγες δημόσιες βρύσες της γειτονιάς. Για κάθε τέσσερα σπίτια έσκαβαν έναν κοινό βόθρο. Οι περισσότεροι λειτουργούσαν ακόμα το 1972, αφού δεν υπήρχε δημόσιο αποχετευτικό δίκτυο (όπως και σε πολλές άλλες περιοχές της πρωτεύουσας).

Τα 276 προκατασκευασμένα κτίσματα που αναγέρθηκαν και διανεμήθηκαν στα τέλη του 1927 παρείχαν κατοικία σε 552 οικογένειες. (Λιγοστά οικόπεδα, μόλις το 10%, αφέθηκαν ακάλυπτα και χτίστηκαν με ιδιωτική πρωτοβουλία αρκετά χρόνια αργότερα.) Ο κόσμος θυμόταν ότι από την αρχή μερικές κατοικίες δεν δόθηκαν σε μία αλλά σε περισσότερες οικογένειες λόγω των πειστικών αναγκών -υπήρχαν χιλιάδες άστεγοι πρόσφυγες που εξακολουθούσαν να βρίσκουν καταφύγιο σε αποθήκες και υπόστεγα. Η καταγραφή του 1930 αναφέρει 588 νοικοκυριά: συνεπώς, τα δύο πρώτα χρόνια, σε 36 από τις 552 κατοικίες ήδη έμεναν δύο οικογένειες. Με την

πάροδο του χρόνου, η διαίρεση των σπιτιών έγινε πάγιο γνώρισμα. Μολονότι δεν υπήρχαν πλήρη στατιστικά δεδομένα, τα αποτελέσματα δύο πιο πρόσφατων απογραφών έδωσαν κάποια στοιχεία γι' αυτό το φαινόμενο: το 1961 ο αριθμός των νοικοκυριών είχε φτάσει τα 997 και το 1971 τα 1.071. Την ίδια περίοδο το μέγεθος των νοικοκυριών είχε μειωθεί από 3,99 άτομα το 1930 σε 3,77 το 1961 και 3,28 το 1971. Σε απόλυτα μεγέθη ο πληθυσμός των Γερμανικών αυξήθηκε από 2.346 το 1930 σε 3.763 το 1961, ενώ το 1971 μειώθηκε σε 3.518 άτομα.

Εικόνα 3: Γερμανικά. Κάτοψη των οδών και των σπιτιών.

Εικόνα 4: Κατοικία στα Γερμανικά. Αρχικό κτίσμα σε κεντρικό οικόπεδο.

Επομένως, από τις πρώτες κιόλας μέρες η έλλειψη χώρου στα Γερμανικά ήταν έντονη, και ο συνωστισμός έφτασε στο υψηλότερο σημείο γύρω στο 1960 (ως προς τον πληθυσμό

και την πυκνότητά του). Το 1930 η πυκνότητα του πληθυσμού στα Γερμανικά ήταν ανάλογη με άλλων τμημάτων του συνοικισμού: περίπου 300 άτομα ανά 10 στρέμματα. Τις επόμενες τρεις δεκαετίες όμως, και ως το 1961, αυξήθηκε σχεδόν στα 450 άτομα ανά 10 στρέμματα. Το 1971 εξακολουθούσε να είναι υψηλότερη απ' ότι σε άλλα μέρη του συνοικισμού, με 418 άτομα ανά 10 στρέμματα, και σημαντικά μεγαλύτερη από τα 250 άτομα ανά 10 στρέμματα των νεότερων περιοχών γύρω από την Κοκκινιά. Η εντυπωσιακή αυτή πληθυσμιακή αύξηση έγινε εφικτή χάρη στην ευκολία προσαρμογής των προκατασκευασμένων σπιτιών των Γερμανικών, τα οποία μπορούσαν να εξυπηρετούν τον αυξανόμενο πληθυσμό και τις μεταβαλλόμενες οικογενειακές ανάγκες στο ίδιο οικόπεδο. Η έλλειψη χώρου ήταν ολοφάνερη σε κάθε περαστικό: ετοιμόρροπα ξύλινα μπαλκόνια ξεπρόβαλλαν πάνω από τα πεζοδρόμια, προσθήκες και επεκτάσεις καταλάμβαναν τον ακάλυπτο χώρο, και σε πολλά μέρη της γειτονιάς μικρά παράθυρα στο επίπεδο του δρόμου και γρίλιες εξαερισμού έδειχναν ότι εκεί υπήρχαν υπόγεια δωμάτια, καθιστικά και κουζίνες. Από τη χρήση διαφορετικών χρωμάτων στους τοίχους και τις πόρτες φαινόταν ότι στο ίδιο οίκημα στεγάζονταν περισσότερα νοικοκυριά, που με τον τρόπο αυτό δήλωναν την «εδαφική τους κυριότητα» και διεκδικούσαν τον ιδιαίτερο βιοτικό τους χώρο.

Η ανάγκη για περισσότερο χώρο κατέληγε σε δύο ειδών μετατροπές: στην προσαρμογή των υφιστάμενων δωματίων σε άλλες χρήσεις και στη δημιουργία νέων χώρων. Τα προκατασκευασμένα κτίρια είχαν ανεγερθεί κατά σειρές πάνω σε ξύλινα βάθρα, σε κατηφορικό προς νότον έδαφος, ήταν ελαφρώς υπερυψωμένα και εδράζονταν σε ένα επίχωμα από χαλίκια. Μια απλή λύση που δεν απαιτούσε μεγάλη δαπάνη ή κόπο ήταν να σκάψει κανείς κάτω από το κτίσμα ως το απαιτούμενο βάθος, ώστε να δημιουργηθούν ένα ή δύο υπόγεια δωμάτια, χωρίς να προστεθούν φέροντα στοιχεία. Το

υπερυψωμένο δάπεδο του αρχικού κτίσματος αποτελούσε την οροφή, ενώ το κενό μέχρι το επίπεδο του δρόμου μπορούσε να χτιστεί, με ανοίγματα για τα παράθυρα, στα οποία τοποθετούνταν κουφώματα και πατζούρια. Η ευρηματική αυτή λύση μπροστά στην ανάγκη να αυξηθεί ο κατοικήσιμος χώρος είναι διαδεδομένη σε όλη τη γειτονιά. Στα τρία τέταρτα των σπιτιών στα Γερμανικά έχουν γίνει τέτοιες προσθήκες υπογείων. Μερικά από αυτά αποτελούσαν ευχάριστους χώρους διαμονής, πιο άνετους και καλύτερα μονωμένους από τους χώρους του κυρίως σπιτιού, αλλά όμως παρουσίαζαν προβλήματα υγρασίας, έσταζαν ή πλημμύριζαν, αφού οι δρόμοι δεν διέθεταν κατάλληλο δίκτυο υπονόμων και ρείθρα. Η συνολική αύξηση του χώρου, μαζί με τη δημιουργία πρόσθετων δωματίων στις αυλές, υπολογίζεται ότι ήταν 117%. Σε γενικές γραμμές, ο πρόσθετος χώρος χρειαζόταν για να στεγαστούν περισσότερα νοικοκυριά στο οικόπεδο. Τα σπίτια, που είχαν αρχικά σχεδιαστεί για μια οικογένεια, στην πλειονότητά τους τα μοιράζονταν αρκετά νοικοκυριά (σύμφωνα με τους δικούς μου υπολογισμούς 88% το 1971). Μία από τις αιτίες ήταν η παροχή προίκας, που σε αυτή την περιοχή είχε ως αποτέλεσμα να μοιράζεται το σπίτι σε διαφορετικά νοικοκυριά, συγγενικά μεταξύ τους. Διαίρεση κατοικιών έγινε επίσης εξαιτίας του βομβαρδισμού του Πειραιά στον πόλεμο, όταν δόθηκε κατάλυμα σε ξένες οικογένειες, μη συγγενικές, πράγμα που, λόγω της μεταγενέστερης νομοθεσίας του 1946 για το ενοικιοστάσιο, δημιούργησε εμπλοκές.

Ένα από τα εντυπωσιακότερα πορίσματα της έρευνας ήταν η έμφαση που δινόταν στην εξεύρεση πρόσθετου χώρου για κουζίνα, καθώς η αρχική κουζίνα, ένα μικρό δωμάτιο (2x3 μ.), μετατράπηκε αναγκαστικά σε χώρο διαμονής ή ύπνου (σε κανένα από τα σπίτια που μελετήθηκαν δεν χρησιμοποιήθηκε μόνο για μαγείρεμα). Οι πρόσθετες κουζίνες χτίστηκαν σε κάθε γωνιά και τρύπα, σε κόγχες των υπογείων, σε σκάλες, ακόμη και σκάφτηκαν εν μέρει κάτω από τα πεζοδρόμια. Το μέγεθός τους

ήταν αξιοπρόσεκτα μικρό: γύρω στα 2 τ.μ. κατά μέσον όρο, ενώ αρκετές ήταν μονάχα 1 τ.μ. και πολύ λίγες έφταναν τα 5-6 τ.μ.

Ο χώρος της κουζίνας προοριζόταν κυρίως για το μαγείρεμα, όχι για δραστηριότητες της οικογένειας ή για κοινωνική ή κοινή χρήση. Κάθε πυρηνική οικογένεια είχε τη δική της κουζίνα, ανεξάρτητα από την έλλειψη χώρου ή από τη στενότητα των συγγενικών δεσμών (οι συγκατοικούσες νοικοκυρές συνήθως συγγένευαν: ήταν μητέρες, κόρες, αδελφές, γιαγιάδες ή θείες). Ο αριθμός των κουζινών μάλιστα αντανakλούσε με ακρίβεια τον αριθμό των νοικοκυριών στο οικόπεδο. Δεδομένου ότι τα περισσότερα σπίτια ήταν μοιρασμένα, δεν ήταν ασυνήθιστες οι δύο ή τρεις κουζίνες ανά οικόπεδο. Στην καταγραφή που έκανα το 1972 σε 62 νοικοκυριά που έμεναν σε 42 κατοικίες, οι κουζίνες ήταν 60. Μόνο δύο νοικοκυριά δεν είχαν δική τους κουζίνα, και το ένα ήταν μιας γριάς χήρας που μαγείρευε σε μια γκαζιέρα στο δωμάτιό της. Η μοναδική περίπτωση κοινής χρήσης κουζίνας που γνωρίζω αφορούσε μια μητέρα με τις δύο παντρεμένες κόρες της, που ζούσαν σε ασφυκτικά περιορισμένο χώρο. Η ύπαρξη χωριστής κουζίνας για αποκλειστική χρήση δήλωνε πρακτικά και συμβολικά την αυτονομία κάθε νοικοκυριού.

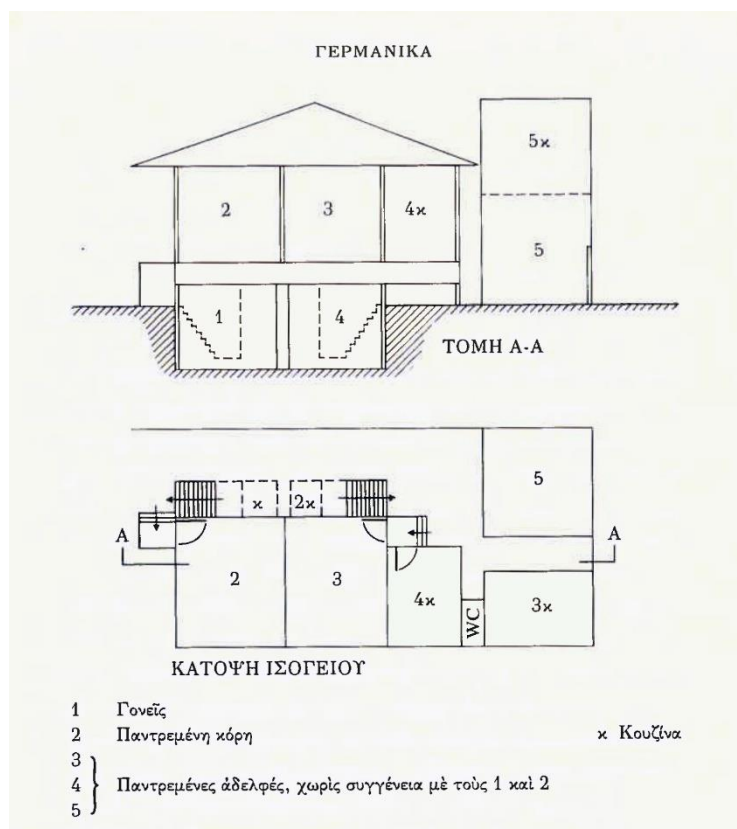
Η έμφαση στη χωριστή κουζίνα φάνηκε ξεκάθαρα στην περίπτωση ενός σπιτιού όπου διέμεναν πέντε διαφορετικά νοικοκυριά. Το μπροστινό μέρος της κατοικίας το μοιράζονταν ένα ηλικιωμένο ζευγάρι που κατοικούσε σ' ένα υπόγειο δωμάτιο και η οικογένεια της παντρεμένης κόρης τους, που ζούσε στο μπροστινό δωμάτιο του ισόγειου. Μητέρα και κόρη είχαν εντελώς ξεχωριστές γωνιές για το μαγείρεμα, στη σκάλα που οδηγούσε στο υπόγειο. Στο πίσω μέρος του σπιτιού και του οικοπέδου έμεναν τρεις παντρεμένες αδελφές, που δεν συγγένευαν με τους κατοίκους του μπροστινού τμήματος. Κι εδώ πάλι, κάθε γυναίκα είχε τον δικό της χώρο κουζίνας, όσο μικρός κι αν ήταν. Η κατοικία στέγαζε 17 άτομα, μοιρασμένα σε

πέντε νοικοκυριά με πέντε κουζίνες -αλλά με ένα μόνο αποχωρητήριο.

Σε αντίθεση με την έμφαση που δινόταν στην ύπαρξη χωριστής κουζίνας, το αποχωρητήριο στα Γερμανικά το μοιράζονταν όλοι όσοι ζούσαν στο οικόπεδο. Η πυκνή χρήση ήταν εντυπωσιακή: στο δείγμα που μελετήσαμε ο μέσος όρος ήταν 9 άτομα ανά αποχωρητήριο. Σε λίγες περιπτώσεις το χρησιμοποιούσαν μέχρι 5 άτομα, ενώ πολλά εξυπηρετούσαν 12-18 άτομα. Η καθαριότητα ήταν εντυπωσιακή, στοιχείο που σχετίζεται με τις πολιτισμικές αξίες του μικρασιατικού κόσμου. Μοιραία όμως η κοινή χρήση ενός τέτοιου χώρου οδηγούσε σε εντάσεις και συγκρούσεις ανάμεσα στις συστεγαζόμενες οικογένειες. Γι' αυτό και έχει διπλό ενδιαφέρον το γεγονός ότι κάθε νοικοκυριό δήλωνε την ύπαρξή του δημιουργώντας ένα χώρο κουζίνας, όσο μικρός κι αν ήταν, αλλά δεν έφτιαχνε ιδιαίτερο χώρο για αποχωρητήριο ή λουτρό. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε οπωσδήποτε περισσότερες γνώσεις και έξοδα, και στα μικρότερα οικόπεδα, όταν τα μοιράζονταν πολλά νοικοκυριά, απλούστατα δεν υπήρχε χώρος.

Η προικοδότηση των θυγατέρων οδήγησε τελικά στην κατασκευή πρόσθετων δωματίων στην ανοιχτή αυλή (αφού είχαν εξαντληθεί οι λύσεις μέσα στο κτίσμα), κάτι που απαιτούσε μεγαλύτερη οικονομική δαπάνη. Τέτοια δωμάτια κατασκευάστηκαν κυρίως στην περίοδο από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 και μετά. Η μείωση του ακάλυπτου χώρου εξαιτίας της ανέγερσης πρόσθετων δωματίων είναι ένα άλλο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό των Γερμανικών: κατά μέσο όρο η συνολική μείωση του αρχικού ακάλυπτου χώρου φτάνει στο 70%. Η πρόσθετη οικοδόμηση σήμαινε ότι τα περισσότερα γωνιακά οικόπεδα έμειναν χωρίς αυλή, ενώ ακόμη και μερικά από τα μεγαλύτερα οικόπεδα καλύφθηκαν σχεδόν ολοκληρωτικά (ανάλογα με το μέγεθος της οικογένειας, τον αριθμό των θυγατέρων και άλλους παράγοντες). Αυτό

δημιουργούσε προβλήματα στις νοικοκυρές, που χρειάζονταν χώρο για να απλώσουν την μπουγάδα και να αερίσουν τα σεντόνια, και στα παιδιά, που χρειάζονταν χώρους για να παίζουν. Η χρήση των δρόμων και των πεζοδρομίων μπορούσε να προκαλέσει την επέμβαση της αστυνομίας στην πρώτη περίπτωση ενώ στη δεύτερη υπήρχε ο κίνδυνος να γίνει ατύχημα.

Εικόνα 5: Πέντε νοικοκυριά, πέντε κουζίνες.

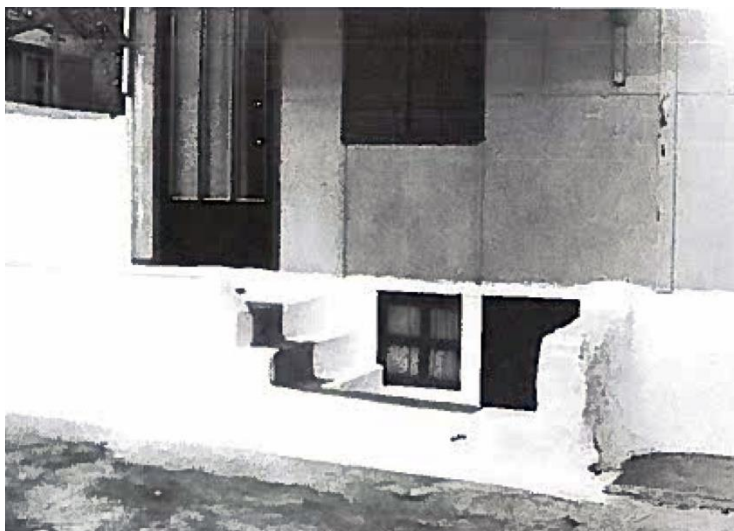
Τέλος, αξίζει να τονίσουμε ότι, παρά την ελλιπή δημόσια υποδομή, τον φοβερό συνωστισμό, τα ανεπαρκέστατα προκατασκευασμένα κτίσματα και τη χρόνια οικονομική δυσπραγία των κατοίκων, τα Γερμανικά ήταν μια συνοικία με προσεγμένη και καθαρή όψη. Η μέριμνα για την εμφάνιση και τη συντήρηση των κατοικιών ήταν εντυπωσιακή. Μολονότι τα σπίτια προορίζονταν για προσωρινή χρήση, άντεξαν πάνω από πενήντα χρόνια, στη διάρκεια των οποίων κατοικούνταν συνεχώς. Είναι σαφές ότι οποιαδήποτε παραμέληση από μέρους των ενοίκων τους θα οδηγούσε σύντομα σε άθλιες συνθήκες παραγκούπολης. Το γεγονός ότι αυτό δεν συνέβη μπορεί να εξηγηθεί μόνον από τη δύναμη των πολιτισμικών αξιών, ιδίως από την κεντρική σημασία του σπιτιού και της οικογένειας, την ισχύ της γνώμης των γειτόνων και το ρόλο της νοικοκυράς στη διατήρηση του οικιακού περιβάλλοντος. Στη συντήρηση αφιέρωναν πολύ χρόνο και ενέργεια, ιδίως οι γυναίκες, των οποίων η καλή φήμη εξαρτιόταν από την ικανότητά τους στη διαχείριση του σπιτιού. Τουλάχιστον δύο φορές το χρόνο έβαφαν τους τοίχους και τα πατζούρια, πριν από τις μεγάλες γιορτές του Πάσχα και των Χριστουγέννων, ενώ οι πιο επιμελείς νοικοκυρές ασβέστωναν κάθε λίγες εβδομάδες τα σκαλιά, τις γλάστρες, ακόμα και τους φανοστάτες και τις άκρες των πεζοδρομίων. Παρά την αρχική αβεβαιότητα των προσφύγων για το μέλλον, παρά τις χαμένες ελπίδες για επιστροφή στις πατρίδες τους και την απογοήτευση από τη μεταχείριση που τους επιφυλάχτηκε αργότερα, και παρά την εξαρτημένη θέση τους και την αδυναμία τους μέσα στην ελληνική κοινωνία, δεν παραμέλησαν τα πρωταρχικά γι' αυτούς ζητήματα -το σπίτι, την οικογένεια, την κοινότητά τους. Η σπουδαιότητα αυτών των στοιχείων στην πολιτισμική κληρονομιά των Μικρασιατών

έδωσε λύσεις και αποτέλεσε το κίνητρο για την προσαρμογή τους στις καινούριες συνθήκες ζωής.⁸⁰

Εικόνα 6: Παρά το συνωστισμό και την ανεπαρκή υποδομή, τα Γερμανικά παρουσίαζαν μια νοικοκυρεμένη και ευχάριστη εικόνα.

⁸⁰ Hirschon, R., (2006). Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά, (β' έκδοση), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σελ. 130-142.

Εικόνα 7: Υπόγεια κουζίνα με παράθυρο στο ύψος του πεζοδρομίου.

Το Σπίτι - Έπιπλα & Συμβολισμός

Τραπέζια, κρεβάτια, καρέκλες και εικονίσματα

Ανάμεσα στα αντικείμενα που θεωρούνταν απαραίτητα για το σπίτι κατατάσσονταν τα έπιπλα της τραπεζαρίας, της κρεβατοκάμαρας, πολλές καρέκλες και το εικονοστάσι. Κάθε ένα από αυτά, πρόσβευε τη θρησκευτική διάσταση, που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την καθημερινή ζωή.

Στην περίπτωση της τραπεζαρίας αυτό φαίνεται καθαρά. Η τραπεζαρία αντιπροσώπευε μια σημαντική δαπάνη, ήταν αναπόσπαστο τμήμα της προίκας της νέφης και χωρίς αυτή το σπίτι δεν ήταν πλήρως εξοπλισμένο. Πάνω από τα δύο τρίτα των σπιτιών είχαν ένα μεγάλο επίσημο τραπέζι (1,3 μ. x 1,5 μ. x 0,8 μ. κατά μέσον όρο) και έξι ίδιες καρέκλες, καθώς και

έναν μπουφέ με βιτρίνα. Αν και το μεγάλο αυτό τραπέζι θα μπορούσε να χρησιμεύσει σε διάφορες δουλειές (όπως η προετοιμασία του φαγητού ή το σιδέρωμα), στην πράξη οι νοικοκυρές στα Γερμανικά το χρησιμοποιούσαν σχεδόν αποκλειστικά όταν δέχονταν επισκέψεις -μολονότι κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε συχνά. Αυτό οφειλόταν εν μέρει στη θέση του τραπεζιού: ήταν τοποθετημένο σε ένα από τα κυρίως δωμάτια, κάπως μακριά από τις κουζίνες, που είχαν φτιαχτεί σε εσοχές του υπογείου ή στην αυλή. Συνεπώς στα περισσότερα σπίτια χρησιμοποιούσαν για τις δουλειές ένα μικρότερο, συνήθως πτυσσόμενο τραπέζι. Αυτό βρισκόταν στην κουζίνα ή στο πλησιέστερό της δωμάτιο, πάντα σκεπασμένο μ' ένα ζωηρόχρωμο πλαστικό τραπεζομάντιλο, που είχε πάνω του σχέδια φρούτων, ψαριών σε πιατέλες ή άλλα μοτίβα σχετικά με το φαγητό. Αντιθέτως, το επίσημο τραπέζι ήταν πάντα σκεπασμένο με ένα τραπεζομάντιλο, βελούδινο ή βαμβακερό με χειροποίητο κέντημα, και συνήθως στη μέση υπήρχε ένα βάζο με πλαστικά λουλούδια. Η διαφορά αυτή υπογράμμιζε τις ξεχωριστές χρήσεις των δύο επίπλων: το ένα ήταν κατά βάση χρηστικό, το άλλο ένα αντικείμενο εθιμοτυπικής ή τελετουργικής χρήσης.

Η σημασία του γεύματος, της συνεστίασης, στην ελληνική κουλτούρα φωτίζει ακόμα περισσότερο τον σημαντικό ρόλο του μεγάλου τραπεζιού. Στα σπίτια των Γερμανικών, στον τοίχο πάνω από το τραπέζι ή κοντά του, κρεμόταν η εικόνα του Μυστικού Δείπνου. Μερικές φορές η πράξη του Χριστού να μοιράσει την τροφή στους μαθητές του, το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας, παραλληλιζόταν ρητά με το φαγητό που γεύονταν όλοι από κοινού σ' ένα γεύμα. Προτού αρχίσουν να τρώνε, έκαναν το σταυρό τους. Σε όλα τα γεύματα υπήρχε στο τραπέζι ψωμί, το οποίο αντιμετωπιζόταν ως ιδιαίτερη ουσία. Τα κομμάτια που έμεναν δεν τα πετούσαν ποτέ και, αν έπεφτε ψωμί στο πάτωμα, το φιλούσαν. Όλα τα γεύματα, τόσο τα καθημερινά όσο και τα γιορτινά,

αντανακλούσαν το ιερό μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Το σημαντικό αυτό μυστήριο της χριστιανορθόδοξης πίστης παρέχει το σχήμα για την από κοινού συμμετοχή στο γεύμα, καθαγιάζει αυτή τη συμμετοχή και την τοποθετεί σ' ένα ανώτερο, τελετουργικό επίπεδο.

Υπό αυτή την οπτική γωνία, η πλήρης τραπεζαρία, προσφορά της νύφης στο καινούριο νοικοκυριό, αντιπροσώπευε συγκεκριμένες αξίες, συνδεδεμένες με το ρόλο της γυναίκας μέσα στο σπίτι: την παροχή τροφής στην οικογένεια και την προσφορά φιλοξενίας στους ξένους. (Συνήθως ο άνδρας δεν κερνούσε τους επισκέπτες, αλλά τον σέρβιρε η γυναίκα του, μαζί με τους υπόλοιπους.) Όταν αναφέρονταν στο επίσημο γεύμα που οργάνωναν σε ειδικές περιστάσεις -γάμους, βαπτίσεις, κηδείες, ονομαστικές και άλλες γιορτές-, έλεγαν «κάνω τραπέζι» (παραδείγματος χάρη «κάνω τραπέζι για τη γιορτή του Δημήτρη»), σαν να συνέβαλλε η παροχή φιλοξενίας στην ίδια την «κατασκευή» του τραπεζιού. Η έκφραση αυτή δηλώνει την επίσημη χρήση του τραπεζιού και διαφέρει από την καθημερινή πράξη του «να στρώσεις τραπέζι». Η έκφραση «κάνω τραπέζι» υπονοεί ότι το υλικό αντικείμενο είναι κατά κάποιο τρόπο ελλιπές από μόνο του και χρειάζεται να συνδεθεί με μια τελετή για να λάβει την τελική του μορφή.

Ενώ η τραπεζαρία συνδεόταν με το ρόλο της νύφης ως υπεύθυνης για τη διατροφή της οικογένειας, ο γαμπρός έπρεπε να συντηρεί το νοικοκυριό. Θεωρούμε ότι ο συμβολισμός του γαμήλιου κρεβατιού και η σύνδεσή του με τον γαμπρό υπογραμμίζει το ρόλο του άνδρα στη δημιουργία απογόνων και στη διατήρηση της οικογενειακής συνέχειας μέσω των ονομάτων. Το γαμήλιο κρεβάτι ήταν εντυπωσιακό, διότι καταλάμβανε πολύ χώρο για τα μέτρα αυτών των σπιτιών, καμιά φορά μέχρι και το ένα τρίτο του δωματίου, ενώ ποτέ δεν ήταν μικρότερο από το ένα πέμπτο. Εντούτοις το κρεβάτι αυτό δεν το χρησιμοποιούσαν ποτέ για να κάθονται, και μάλιστα κάτι

τέτοιο θεωρούνταν απρέπεια. Οι επισκέπτες κάθονταν πάντοτε σε καρέκλες ή σε καναπέδες-κρεβάτια. Το γαμήλιο κρεβάτι αντιμετωπιζόταν ως ιδιαίτερο έπιπλο, με μορφή και χρήση που εξέφραζε μια άλλη διάσταση, πέρα από τις πρακτικές ανάγκες.

Αυτή η διάσταση φαίνεται ακόμα και στο γεγονός ότι το γαμήλιο κρεβάτι αποτελούσε αντικείμενο εορτασμού σε μια ανεπίσημη τελετή, λίγες μέρες πριν από το γάμο (συνήθως την Πέμπτη πριν από την Κυριακή του γάμου). Νεαροί και νεαρές, φίλοι και συγγενείς του ζευγαριού, προσκαλούνταν στο καινούριο σπιτικό, σε μια γιορτή «για το κρεβάτι». Οι ανύπανδρες κοπέλες έστρωναν το κρεβάτι και όλοι μαζεύονταν για να παρακολουθήσουν. Καμιά φορά ένας από τους παρευρισκόμενους άνδρες προσπαθούσε να τους το χαλάσει, ενώ εκείνες τον απωθούσαν. Ύστερα με χαρούμενα επιφωνήματα έριχναν ένα αγοράκι πάνω στο στρωμένο κρεβάτι. Όλοι οι παρευρισκόμενοι έριχναν χρήματα στο κρεβάτι και έπειτα οι οικοδεσπότες πρόσφεραν αναψυκτικά. Τέτοιους είδους περιστάσεις έδιναν την ευκαιρία στους νέους να κουβεντιάσουν και να κάνουν καινούριες γνωριμίες, που ίσως οδηγούσαν σε νέα συννοικέσια.

Οι τελετουργικές πρακτικές που σχετίζονταν με το κρεβάτι ήταν ενδεικτικές της σημασίας του: αποχαιρετισμός της παρθενίας (οι ανύπανδρες κοπέλες, η πάλη την ώρα που στρώνεται το κρεβάτι), ευχές για ευμάρεια (τα χρηματικά δώρα) και για απογόνους (το αγοράκι). Το γαμήλιο κρεβάτι φιλοξενεί την ερωτική σύνδεση του άνδρα με τη γυναίκα, μια ένωση που θεωρείται δεσμός θρησκευτικός, με μυστηριακό νόημα. Το κρεβάτι αποτελεί μέρος αυτής της τελετουργικής διάστασης του συζυγικού δεσμού. Αντιπροσωπεύει επίσης την ενότητα του γάμου: αν ένας από τους δύο συζύγους έφευγε από το κρεβάτι ύστερα από έναν καβγά και κοιμόταν χωριστά, αυτό θεωρούνταν σοβαρό ρήγμα στη σχέση τους. Επομένως, η αντιμετώπιση και η χρήση του συζυγικού κρεβατιού εξέφραζε

αξίες συνδεδεμένες με τον μυστηριακό χαρακτήρα του γάμου, την τεκνοποιία και τον άρρηκτο δεσμό των συζύγων.

Η χρήση ενός άλλου οικιακού αντικειμένου, της καρέκλας, απαιτεί επίσης ερμηνεία. Η καρέκλα στην οποία αναφερόμαστε που είναι ξύλινη, με ίσια πλάτη, ψάθινο κάθισμα, και άβολη, είναι γνωστή σε όσους ξέρουν την Ελλάδα. Οι καρέκλες αυτές δεν στοιβάζονται, ούτε διπλώνουν, και όμως κυριαρχούσαν σε όλα τα σπίτια των Γερμανικών. Είναι γερές, μικρές κι ελαφρές, κι ίσως αυτό να εξηγεί την ευρεία διάδοσή τους, η οποία ενισχύεται οπωσδήποτε από τις συνήθειες και τις συμβατικές χρήσεις που αφορούν το κάθισμα. Οι καρέκλες αυτές τραβούν την προσοχή όχι λόγω του μεγέθους τους αλλά λόγω του αριθμού τους. Τα νοικοκυριά ήταν εφοδιασμένα με πολλές καρέκλες: κατά μέσο όρο αντιστοιχούσαν τρεις σε κάθε μέλος. Ένα τριμελές νοικοκυριό είχε, παραδείγματος χάρη, δεκαέξι καρέκλες και ένα τετραμελές δεκατρείς. Τα στοιχεία αυτά ερμηνεύονται εύκολα αν λάβουμε υπόψη μας την έμφαση που δινόταν στην κοινωνικότητα και στις σχέσεις με τη γειτονιά: οι καρέκλες ήταν αναγκαίες για τις καθημερινές επαφές με τους γείτονες και τους άλλους επισκέπτες. Κάθε απόγευμα, τις εποχές που ο καιρός ήταν καλός (δηλαδή περίπου οκτώ μήνες το χρόνο), τις έβγαζαν στα πεζοδρόμια και προσκαλούσαν επιλεκτικά ορισμένους περαστικούς να καθίσουν στη συντροφιά τους. Παρά την έλλειψη χώρου μέσα στα σπίτια, είχαν πολύ περισσότερες καρέκλες απ' όσες χρειαζόνταν για τις ανάγκες της ίδιας της οικογένειας. Η καρέκλα λοιπόν αντιπροσωπεύει την ανάγκη επικοινωνίας με τον ευρύτερο κόσμο, πέρα από το σπίτι, και εκφράζει την αξία της κοινωνικότητας. Επίσης η σημασία της πηγάζει από τη λειτουργία της ως συνδετικού κρίκου μεταξύ «σπιτιού» και «δρόμου», μεταξύ οικογένειας και έξω κόσμου. Η καρέκλα στο πεζοδρόμιο λειτουργούσε ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα σε αυτά τα δύο περιβάλλοντα, που αντιδιαστέλλονταν συμβολικά και κοινωνικά, επεκτείνοντας τον οικιακό χώρο ως το δρόμο.

Άλλη μια ένδειξη ότι οι συμβολισμοί αφθονούσαν στα σπιτία των Γερμανικών ήταν το εικονοστάσι, ένα μικρό ράφι ή κόγχη στολισμένη με δαντελένια κουρτινάκια, συνήθως σε ένα από τα κυρίως δωμάτια και, όπως ήταν το σωστό, σε μια ανατολική γωνία. Παρά τη φήμη της Κοκκινιάς ως αριστερής συνοικίας και το γεγονός ότι δεν επεδείκνυαν όλοι τον ίδιο ζήλο στην εκπλήρωση των θρησκευτικών τους καθηκόντων, δεν υπήρχε νοικοκυριό χωρίς κόγχη για εικόνες και άλλα ιερά αντικείμενα. Ακόμα και οι λιγότερο ευσεβείς φρόντιζαν το εικονοστάσι του σπιτιού τους και άναβαν το καντήλι που κρεμόταν μπροστά του κάθε Χριστούγεννα και Πάσχα, ενώ οι θρήσκες γυναίκες το άναβαν κάθε απόγευμα, ή τουλάχιστον κάθε Σάββατο απόγευμα. Μεταξύ των αντικειμένων που φυλάγονταν στο εικονοστάσι υπήρχε ένα μπουκαλάκι αγιασμός, που τον ανανέωναν συνήθως κάθε πρώτη του μήνα, αποξηραμένα λουλούδια από το στολισμό του Επιταφίου και θαυματουργών εικόνων, και βάγια από την Κυριακή των Βαΐων. Η ανανέωση του αποθέματος αυτών των ιερών αντικειμένων που αποτελούσαν τα πνευματικά εφόδια του νοικοκυριού και χρησιμοποιούνταν για την προστασία των μελών της οικογένειας, ήταν καθήκον της νοικοκυράς.

Οι εικόνες στο εικονοστάσι μας παρέχουν περαιτέρω πληροφορίες για τις αντιλήψεις των κατοίκων. Ο αριθμός τους κυμαινόταν από δύο τρεις μέχρι δώδεκα ή και περισσότερες. Ορισμένες ήταν οικογενειακά κειμήλια φερμένα από τη Μικρά Ασία τον καιρό της φυγής, και άλλες φτηνά χάρτινα αντίγραφα, αγορασμένα στην Ελλάδα, από πλανόδιους πωλητές ή στα διάφορα προσκυνήματα. Οι πιο απαραίτητες ήταν του Χριστού και της Παναγίας. Για τις γυναίκες της περιοχής η μορφή της Παναγίας είχε ιδιαίτερη σημασία και αποτελούσε το αρχέτυπο της λυτρωμένης γυναικείας φύσης. Στην κοσμοαντίληψή τους ο μικρόκοσμος του σπιτιού αντιστοιχεί στο μακρόκοσμο του σύμπαντος, και συνδέεται με τη διπλή αντιστοιχία μεταξύ σπιτιού και κόσμου, γυναίκας και Παναγίας. Μια γυναίκα

διατύπωσε αυτή την αντιστοιχία πολύ παραστατικά: «Η Παναγία είναι για το σπίτι. Υπάρχει σπίτι χωρίς μάνα; Η Παναγία είναι μάνα για όλο τον κόσμο».

Αυτά τα ιερά σημεία αναφοράς μέσα στο σπίτι θύμιζαν συνεχώς στους κατοίκους του ότι πέρα από τον απτό κόσμο υπάρχει μια άλλη διάσταση, η επικράτεια του μεταφυσικού. Η μεταφυσική ή πνευματική διάσταση όμως δεν διαχωριζόταν από την καθημερινή βιοτική μέριμνα. Πράγματι αποτελεί θεμελιώδη αντίληψη της ορθόδοξης σκέψης ότι ο υλικός και πνευματικός κόσμος όχι μόνο δεν χωρίζονται αλλά και αλληλεπιδρούν. Στα σπίτια των Γερμανικών οι πρόσφυγες τήρησαν τις επιταγές της θρησκευτικής τους παράδοσης, αντιστεκόμενοι στις πιέσεις για ορθολογικές και πρακτικές λύσεις στη χρήση του χώρου. Η μυστηριακή φύση της συνεστίασης και της συζυγικής ένωσης, η συμβολική σπουδαιότητα της κοινωνικότητας και της συναναστροφής, εκφράζονταν σε υλική μορφή με το τραπέζι της τραπεζαρίας, το γαμήλιο κρεβάτι, τις πολλές καρέκλες, καθώς και με το εικονοστάσι, που επιβεβαίωνε τον ιερό χαρακτήρα του σπιτιού.⁸¹

⁸¹ Ό.π., σελ. 251-258.

Εικόνα 8: Το τραπέζι της τραπεζαρίας χρησιμοποιούνταν μόνο όταν η οικογένεια δεχόταν επισκέψεις.

Σχεδιασμός

Η πολυαισθητηριακή διαδρομή μνήμης ολοκληρώνεται με την επίσκεψη σε ένα προσφυγικό σπίτι στο συνοικισμό των «Γερμανικών». Ο κάτοικος-επισκέπτης μεταφερόμενος από το μνημείο 2 (στάση 4) στο σπίτι (στάση 5) συναντά στη διαδρομή του διάφορες τυπολογίες προσφυγικών κατοικιών. Η τυπολογία της προσφυγικής κατοικίας που μελετάται στο βιβλίο «Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής» της Renee Hirschon ανήκει στο συνοικισμό των Γερμανικών, εξ ου και η επιλογή του συγκεκριμένου σπιτιού που θα δούμε παρακάτω. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα, οι μετασχηματισμοί (λόγω των αναγκών των κατοίκων) και οι συμβολισμοί του· περιγράφονται αναλυτικά παραπάνω. Τα σχέδια του σπιτιού που παρουσιάζονται είναι προϊόν του

ερευνητικού προγράμματος: "Διάσωση της Προσφυγικής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Νίκαιας" που εκπονήθηκε από το Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος του Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας, της Σχολής Αρχιτεκτόνων Μηχανικών ΕΜΠ ύστερα από σχετική προγραμματική σύμβαση με τον Δήμο Νίκαιας - Αγ. Ιωάννη Ρέντη. Σύμφωνα με τα δεδομένα της έρευνας, το σπίτι δεν χρησιμοποιείται ενώ η κατάστασή του χρήζει άμεση αντιμετώπιση για τη διασφάλιση της προσφυγικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και την αναβίωση της συλλογικής μνήμης.⁸²

Όραση: εγκατάλειψη-κενό

Ακοή: κενό, οχήματα

Αφή: ξύλο, σκόνη

Όσφρηση: εσπεριδοειδή φυτά, σκουριά, σκόνη

Γεύση: εσπεριδοειδή φυτά

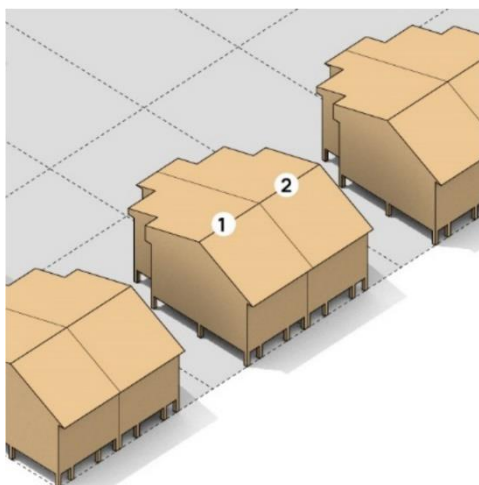
⁸² Βλ. περισσότερα: Διάσωση της Προσφυγικής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Νίκαιας - Τελικό Παραδοτέο, (2023), Δήμος Νίκαιας - Αγ. Ιωάννη Ρέντη, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος, Ανακτήθηκε 21 Απριλίου 2024, από: <https://prosfigikospireas.blogspot.com/2023/11/blog-post.html>

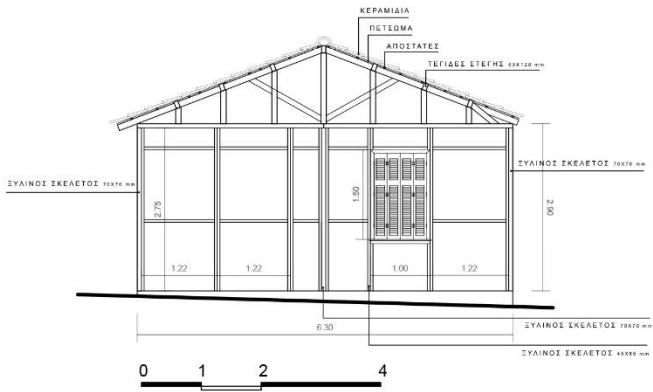
Προσφυγική κατοικία στη συμβολή των οδών Μοσχονησίων και Καραολή και Δημητρίου.

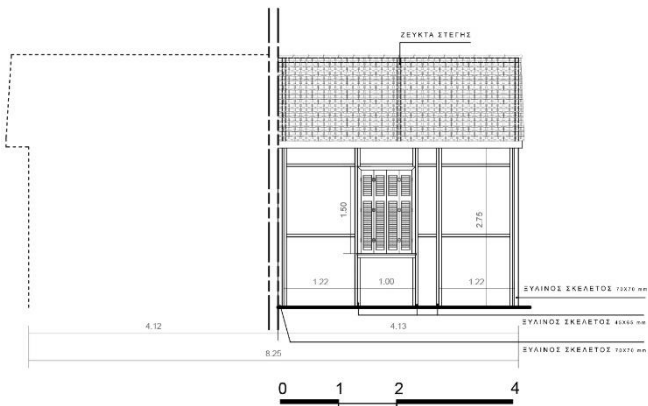

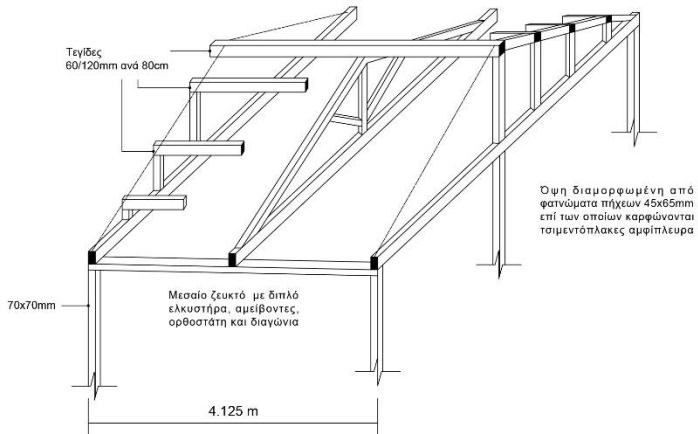
Εικόνα 9: Αξονομετρικό

Εικόνα 10: Όψη Καραολή και Δημητρίου

Εικόνα 11: Όψη Μοσχονησίων

Εικόνα 12: Αξονομετρικό σκαρίφημα των βασικών φέροντων στοιχείων της στέγης

Επίλογος

Η εγκατάσταση στην Κοκκινιά, κατά τη δεκαετία του 1920, μιας ομάδας ξεριζωμένων και ψυχικά τραυματισμένων ανθρώπων, που είχαν χάσει την πατρίδα τους, σχεδόν όλα τους τα υπάρχοντα, τους οικογενειακούς και τους κοινοτικούς δεσμούς τους, αποτελεί ένα πολύ διαφωτιστικό υλικό για την κατανόηση της κατάστασης και της ζωής ενός πρόσφυγα σε ένα αστικό περιβάλλον κατά τη διάρκεια ενός μεγάλου χρονικού διαστήματος. Καθώς περνούσαν οι δεκαετίες, οι άνθρωποι προσαρμόζονταν στις δυσμενείς συνθήκες που επικρατούσαν στην περιοχή, αντιμετωπίζοντας με αξιοθαύμαστη ευελιξία τη χρόνια ανέχεια, την κρατική αδιαφορία, την κοινωνική και οικονομική περιθωριοποίηση. Η χαμηλή θέση τους στην ελληνική κοινωνία ήταν αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης πολλών παραγόντων. Παραμελημένοι από τις διαδοχικές κυβερνήσεις, πολλοί ανέπτυξαν μια συλλογική συνείδηση με βάση την προσφυγική τους ιδιότητα.

Η παγίωση της ταυτότητας των ανθρώπων αυτών, που μόλις είχαν εγκατασταθεί στο ελληνικό κράτος, αποτελούσε πολύ σημαντικό μέρος της διαδικασίας προσαρμογής τους. Η βεβαιότητα πως είχαν μια μοναδική ταυτότητα ήταν αποτέλεσμα της θέσης που είχαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου το σύστημα διοίκησης των μιλιέτ, ενίσχυε τη διαφοροποίηση των εθνοθρησκευτικών ομάδων. Η ιδέα της ξεχωριστής ταυτότητας ήταν μία από τις πολλές όψεις του πολιτισμού τους και επαναβεβαιώθηκε μέσα στο νέο περιβάλλον, κατά περίεργο τρόπο, μέσω της έμφασης σε μικρολεπτομέρειες και ποιοτικές διαφορές. Από αυτή την άποψη, σε σχέση προς την κοινωνία υποδοχής, με την οποία είχαν πάρα πολλά κοινά, οι Μικρασιάτες αποτελούσαν μια οριακή περίπτωση εθνοτικού φαινομένου (όπου δηλαδή οι αντικειμενικές βάσεις της διάκρισης είναι ελάχιστες).

Η συνέχεια του πολιτισμού και της παράδοσης, η δομική αναπαραγωγή της θέσης τους στην ελληνική κοινωνία, η έμφαση που έδιναν στην οικογένεια και στη γειτονιά αλλά και στη συμπληρωματικότητα των γενεών και των φύλων -όλα αυτά αποτελούσαν εντυπωσιακές πλευρές ενός τρόπου ζωής εξαιρετικά συγκροτημένου, παρά τις εσωτερικές αντιφάσεις στην κοινωνική οργάνωση. Η διαδικασία ανασχηματισμού αυτού του τρόπου ζωής επετεύχθη χάρη στη συνειδητή, πολιτισμικά καταξιωμένη και θεσμοποιημένη επίκληση του παρελθόντος και την πεποίθηση για την αξία του δικού τους τρόπου ζωής.

Στερημένοι και αντιμέτωποι με φοβερές υλικές απώλειες, είχαν ως έρεισμα τις αόρατες και άυλες πλευρές του πολιτισμού. Παραμένοντας πιστοί στις παραδόσεις τους και επιλέγοντας να δημιουργήσουν και πάλι τα οικεία σχήματα, διατηρώντας το δεσμό με το παρελθόν τους μέσω του προφορικού λόγου και των αφηγήσεων, βρήκαν τον τρόπο να αποφύγουν την προσωπική αλλοτρίωση και την κοινωνική αποσύνθεση, στην οποία θα μπορούσαν ευκολότατα να έχουν βυθιστεί, ατομικά και ομαδικά.

Με τις αλλαγές στην ευρύτερη κοινωνία και το πέρασμα των χρόνων, ο κόσμος της προσφυγιάς άρχισε σιγά σιγά να εξαφανίζεται. Όπως είπε η ηλικιωμένη πρόσφυγας από την περιοχή της Άγκυρας: «Φεύγουν οι γέροι, πάει η προσφυγιά. Ότι κι αν πεις σαν μπάλωμα είναι. Εμείς κάτι ξέραμε, αλλά για τα παιδιά μας σαν παραμύθι είναι».⁸³

⁸³ Hirschon, R., (2006). Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά, (β' έκδοση), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, σελ. 427-431.

Βιβλιογραφία

Γεωργιάδου, Ζ., (2023). *Χώρος και Κοινωνιολογικές Προσεγγίσεις: Μια Διεπιστημονική Οπτική στον Αρχιτεκτονικό Σχεδιασμό*. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις

Διάσωση της Προσφυγικής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Νίκαιας - Τελικό Παραδοτέο, (2023), Δήμος Νίκαιας - Αγ. Ιωάννη Ρέντη, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος, Ανακτήθηκε 21 Απριλίου 2024, από: <https://prosfigikospireas.blogspot.com/2023/11/blog-post.html>

Ζήβας, Α. Δ., (1997). *Τα μνημεία και η πόλη, 13 Κείμενα για την προστασία και τη λειτουργική επανένταξη των μνημείων στον ιστό της πόλης*, Αθήνα: Libro

Καψάλη, Α., (2018). *Μνήμη και ταυτότητα: Η περίπτωση της Αδελφότητας Μπρανωτών*, (Μεταπτυχιακή εργασία), Ανακτήθηκε από Αμητός Ιδρυματικό Αποθετήριο Πανεπιστημίου Πελοποννήσου: <http://amitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/5137>

Καψής, Π. Γ., (1972). *1922 Η Μαύρη Βίβλος, Οι μαρτυρικές καταθέσεις των θυμάτων, που δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ, Ιστορικό ντοκουμέντο*, Αθήνα: Εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη

Κοντογιάννη, Χ., Μητροκανέλου, Κ., (2013). *Πόλη και ψυχή. Κατασκευάζοντας μνήμες ... στο χώρο και στο χρόνο*, (Πτυχιακή εργασία), Ανακτήθηκε από: https://www.greekarchitects.gr/site_parts/doc_files/80.13.10.pdf

Κουκέση, Χ., (2020). *Σύγχρονοι εντοπισμοί της μνήμης*, (Πτυχιακή εργασία), Ανακτήθηκε από Ιδρυματικό Αποθετήριο Πολυτεχνείου Κρήτης: <https://doi.org/10.26233/heallink.tuc.86131>

Κουτελάκης, Χ., Φωσκόλου, Α., (1991). *Πειραιάς και συνοικισμοί, Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14ο αιώνα*, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας»

Λάββας, Π. Γ., (2010). *Ζητήματα πολιτιστικής διαχείρισης*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα

Λιάκος, Α., (2007). *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα: Πόλις, Ανακτήθηκε από: https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PSPA228/The%20oPolitics%20of%20Culture/Liakos_Pws_to_parelthon_ginetai_istoria.pdf

Λιάτσος, Β., (2016). *Παλίμψηστες αναγνώσεις - Η διαχείριση της αστικής μνήμης στην Ευρώπη του 20^{ου} αιώνα. Το παράδειγμα του Βερολίνου*, (Μεταπτυχιακή εργασία), Ανακτήθηκε από Ιδρυματικό Αποθετήριο Πανεπιστημίου Θεσσαλίας: <http://hdl.handle.net/11615/46544>

Μαλλούχου - Tufano, Φ., (2015). *Προστασία και Διαχείριση Μνημείων, Ιστορικές και Θεωρητικές Προσεγγίσεις*, Ανακτήθηκε από: <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/6466?locale=el>

Μπασούκος, Ι., (2014). *Η Εμπειρία των Αισθήσεων, Αρχιτεκτονική, Σώμα και Αντίληψη*, (Πτυχιακή εργασία), Ανακτήθηκε από: https://www.greekarchitects.gr/site_parts/doc_files/128.14.08.pdf

Μπούρας, Χ., Φιλιππίδης, Δ. (επιμ.), 2013. *Αρχιτεκτονική*, Αθήνα: Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα

Παπαδοπούλου, Β. Α., (2011). *Ο Πειραιάς και οι Μικρασιάτες πρόσφυγες (1840-1922) - Μέσα από τα Ιστορικά Αρχεία του Δήμου Πειραιώς*, (πρώτη έκδοση), Νίκαια: Εκδόσεις Λεξίτυπον

Πετρίδου, Β., (2004). *Η αρχιτεκτονική ως μνήμη στο έργο του Aldo Rossi*. Αρχιτέκτονες, τεύχος 45 - περίοδος Β

Ρουσάκη, Α., Χουλιάρá, Α. (2020). *Μνήμη και Χώρος εντός και εκτός ορίων, Μια ανάγνωση των τόπων ετερότητας στην Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα*, (Πτυχιακή εργασία), Ανακτήθηκε από Ιδρυματικό Αποθετήριο Πολυτεχνείου Κρήτης: <https://doi.org/10.26233/heallink.tuc.84871>

Τερζόγλου, Ν. Ι., (2006). *Ιστορία - μνήμη - μνημείο*. Στο: Σ. Σταυρίδης (επιμ.), *Μνήμη και εμπειρία του χώρου*, Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια

Τουρνικιώτης, Π., (2004). *Πρέπει να ξεχνάς για να θυμάσαι*. Αρχιτέκτονες, τεύχος 45 - περίοδος Β

Hirschon, R., (2006). *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, (β' έκδοση), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Pallasmaa, J., (2023). Τουρνικιώτης, Γ., Τουρνικιώτης, Π., (μτφρ.). *Τα μάτια του δέρματος, Η αρχιτεκτονική και οι αισθήσεις*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Zeki, S., (2002). *Εσωτερική Όραση, Μια εξερεύνηση της τέχνης και του εγκεφάλου*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης

Πηγές εικόνων

Εικόνα 1: Κουτελάκης, Χ., Φωσκόλου, Α., (1991). Πειραιάς και συνοικισμοί, Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14ο αιώνα, σελ. 120.

Εικόνα 2: Διάσωση της Προσφυγικής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Νίκαιας - Τελικό Παραδοτέο, (2023), Δήμος Νίκαιας - Αγ. Ιωάννη Ρέντη, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος, σελ. 42.

Εικόνα 3: Hirschon, R., (2006). Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά, (β' έκδοση), σελ. 132.

Εικόνα 4: Hirschon, R., (2006). Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά, (β' έκδοση), σελ. 133.

Εικόνα 5: Hirschon, R., (2006). Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά, (β' έκδοση), σελ. 139.

Εικόνα 6: Hirschon, R., (2006). Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά, (β' έκδοση).

Εικόνα 7: Hirschon, R., (2006). Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά, (β' έκδοση).

Εικόνα 8: Hirschon, R., (2006). Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής, Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά, (β' έκδοση).

Εικόνα 9: Διάσωση της Προσφυγικής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Νίκαιας - Τελικό Παραδοτέο, (2023), Δήμος Νίκαιας - Αγ.

Ιωάννη Ρέντη, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος, σελ. 37.

Εικόνα 10: Διάσωση της Προσφυγικής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Νίκαιας - Παράρτημα 2: Σκαριφήματα αποτύπωσης και σχέδια αναπαράστασης τυπολογιών προσφυγικών κτισμάτων Νίκαιας, (2023), Δήμος Νίκαιας - Αγ. Ιωάννη Ρέντη, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος, Ανακτήθηκε 21 Απριλίου 2024, από: https://drive.google.com/file/d/1x7ySQKfVqkqPhwT_NRnEUZdH7n2vUN-w/view, σελ. 8

Εικόνα 11: Διάσωση της Προσφυγικής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Νίκαιας - Παράρτημα 2: Σκαριφήματα αποτύπωσης και σχέδια αναπαράστασης τυπολογιών προσφυγικών κτισμάτων Νίκαιας, (2023), σελ. 8

Εικόνα 12: Διάσωση της Προσφυγικής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς της Νίκαιας - Παράρτημα 2: Σκαριφήματα αποτύπωσης και σχέδια αναπαράστασης τυπολογιών προσφυγικών κτισμάτων Νίκαιας, (2023), σελ. 8

Παράρτημα

Επαγγέλματα Μικρασιατών Προσφύγων

Η μελέτη των Αρχείων δίνει την δυνατότητα να ανασύρουμε και διάφορα επαγγέλματα μερικά από τα οποία δεν υπάρχουν πλέον. Η μελέτη των επαγγελμάτων κάθε εποχής είναι σημαντική κοινωνιολογική έρευνα, επειδή, αυτά καταδεικνύουν τις ανάγκες και τις υπάρχουσες καταστάσεις μιας δεδομένης χρονικής περιόδου.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση παρατίθενται, αμέσως παρακάτω όλα τα επαγγέλματα και οι τέχνες που αναφέρονται στα Αρχεία του Δήμου Πειραιά και αφορούν την πειραιϊκή κοινωνία του 19^{ου} αιώνα.

αγγειοπώλης αλιεύς αμαξάς αμαξηλάτης ανθυπολοχαγός στρατού αξιωματικός Ιππικού αξιωματικός πυροβ. αξιωματικός Πυροβ/κού απόστρατος αργυραμοιβός αρτοποιός βαρκάρης βαστάτης γραφεύς δήμαρχος δημοδιδάσκαλος	καπνοπώλης καφεπώλης κουρεύς κρεοπώλλης κτηματίας κυπουρός λαδοποιός λαχανοπώλης λεμβούχος λεμβούχος - πρ. στρατιωτικός λεπτουργός μάγειρος μαθητής μαθητής Γυμνασίου μαραγκός μεταπράτης μοίραρχος Βασιλ. Χωροφ.	στρατιωτικός στρατιωτικός του Τακτικού ταμπακοποιός τέκτων τζιμπώλης τυπογράφος υγειονομικός φύλαξ πρ. στρατιωτικός υδροφόρος υπάλληλος υπάλληλος Υπουργ. στρατιωτικών υπηρέτης φαρμακοποιός φαρμακοποιός φοιτητής παν/μίου
--	--	--

διδάσκαλος εισαγγελεύς ελληνοδιδάσκαλος έμπορος εργάτης ζαχαροπλάστης θερμαστής ιατρός ιδιοκτήτης ιδιώτης ιεροδιάκων υποκόμος – αρτοποιός ιχθυοπώλης	μουσικός ναύτης ναυτικός νεκροθάπτης ξενοδόχος ξυλουργός οινοπώλης οπороπώλης οψοπώλης παντοπώλης πλοίαρχος πλύστης σιτοκαθαριστής στραγαλοποιός	φραγκορράπτης φρούραρχος – ά Ιππιλαρχίας φύλαξ του Τελωνείου φωταροποιός χοροδιδάσκαλος χρυσιικός χρυσοκεντητής χρυσοχός χρωματοπώλης χωροφύλαξ ωρολόγος
---	---	--

Ένας παλιός Πειραιώτης, ο Άγγελος Κοσμή, στα 1938 εξέδωσε τις αναμνήσεις του από τους περιπάτους του στα περικόχια του Πειραιά. Δεν μπορεί να πιστέψει πόσο άλλαξε η χωροταξική και η κοινωνική φυσιογνωμία αυτών των περιοχών... Με νοσταλγία θυμάται τα προ του 1922 χρόνια και σημειώνει:

[...]

Ο Αης Διονύσης ήταν το σημείο πέρα του οποίου δεν περνούσε κανείς ζωντανός. [...]

Το Κερατσίνι, τα Ταμπούρια, το Καστράκι, η Κρεμμυδαρού ήσαν τόποι που ενδιέφερον τους βοσκούς και τους οποίους επεσκέπτοντο κατά καιρούς μόνον οι αρχαιολόγοι και ήσαν το καταφύγιον των κακοποιών και των χασικλίδων.

[...]

Επέρασα κι απ' το Κερατσίνι στην εκκλησία του Αγ. Γεωργίου που ήταν εξοχική. Δεν εύρηκα τη φουστάνελα των Μπουτέων που ήταν οι κύριοι όλης της εκτάσεως κι έβοσκαν τα κοπάδια των. Τώρα το Κερατσίνι είναι Δήμος χωριστός με δήμαρχο τον Φίλανδρο.

Διέκρινα κάπου τον Αη-Γιώργη στο Κερατσίνι που ήταν εξοχικός περίπατος τότε. Εζήτησα να βρω κάπου σημάδι από τις στάνες των Μπουταίων που ήταν το μόνο κατοικημένο μέρος στο δρόμο του Περάματος, μα κι αυτά χαμένα. Οι Μπουταίοι με τις φουστάνελες τους υπεχώρησαν στο ρεύμα της γενικής μεταβολής που κυριάρχησε (πρόσφυγες).

Μάτια ζήτησα να βρω το Περιβόλι του Μελετόπουλου, τα ληόδεντρα του Χρυσάφτη, μα δεν εύρηκα τίποτε. Έμειναν μόνο τα ονόματα, που θα ξεχαστούν κι αυτά. Σπίτια πυκνά, κτισμένα, πολύγλωσσος κόσμος, που άλλοι μιλούν αρμένικα, άλλοι τούρκικα και μέσα σ' όλα αυτά χαμένη η φόρμα που είχε κάποτε ο τόπος! Όλη αυτή η πλευρά του Πειραιώς, σωστή Ανατολή με ναργιλέδες, αμανέδες και μερακλήδες...

Γύρω από τη Βρωμολίμνη μπρος στο σταθμό ΣΠΑΠ ήταν τα εργοστάσια και τα καρνάγια ανακατωμένα μέσα σε

χωράφια και σε μάντρες, σε μια έκταση απέραντη που κυριαρχούσε η ερημιά μόλις νύχτωνε και που την ήξεραν οι Πειραιώτες με το όνομα «του Μελετόπουλου το χωριό». Αρχιζε από τα εργοστάσια και ετέλειωνε στου Καραβά το ψήλωμα και προχωρούσε προς την Αγία Βαρβάρα και προς την Κοκκινιά.

Τώρα η Νεάπολις που φθάνει πυκνοκατοικημένη έως το βουνό και συναντά τα Ταμπούρια απ' τη μια μεριά, την Ανάσταση από την άλλη και την Κοκκινιά.

Ο λυκειάρχης ο Αγραφιώτης μας οδηγούσε τακτικά στους περιπάτους προς το Φάληρο, προς το Κερασίι και Κοκκινιά...

Επέρασα μια φορά από την Κοκκινιά. Ευρήκα μόνον την εκκλησίαν της Μεταμορφώσεως που μας πήγαινε ο Αγραφιώτης και μεταλαβαίναμε τη Μ. Εβδομάδα. Ούτε του Κουμούση το περιβόλι, όπου πανηγυρίζαμε τις Πρωτομαγιές, ούτε η Πηγάδα, ούτε τ' απέραντα χωράφια υπάρχουν πια. Όλα πυκνά κατοικημένα (1938), παντού ασφυζία...».

Ημερήσιος Τύπος 14, 15, 16/12/1928, άρθρο του Δημ. Μακρίδη,
«Πως ζουν οι πρόσφυγες εις Ν. Κοκκινιάν»:

«Η Ν. Κοκκινιά με 45-50 χιλιάδες που οι απογραφές τους ανεβάζουν μόνο σε 33 χιλιάδες έχει πολλά προβλήματα. Το πρώτο είναι η παραμέληση της ιατρικής περιθαλψης των κατοίκων από το Κράτος. Το δεύτερο η καθαριότητα που διεξάγεται μόνο με 7 κάρρα και 1 αυτοκίνητο και που δεν είναι επαρκής, καθώς διάφοροι χοίροι τριγυρίζουν ελεύθεροι και ανατρέπουν τους κάδους απορριμμάτων για να βρουν τροφή. Τρίτο η έλλειψη των δημόσιων ουρητηρίων που αναγκάζει τους κατοίκους να ουρούν όπου βρουν, στους τοίχους σπιτιών, καταστημάτων, κινηματογράφων, γύρω από τις εκκλησίες, όπου βρεθούν. Και δεν το έκαναν βέβαια από κληρονομική έξη, αλλά γιατί δεν υπάρχουν ουρητήρια, ώστε το λεγόμενο από τον ποιητή Γ. Σουρή να επαληθευτεί:

Ο Έλλην δύο δίκαια ασκεί πανελευθέρως
ουρείν τε και συνέρχεσθαι εις όποιο θέλει μέρος

Το τέταρτο είναι η άμεση ανάγκη αποσυμφόρησης των παραγκών. Όταν έφθασαν εδώ οι πρόσφυγες στεγάστηκαν σε 4.484 παράγκες, 6.390 οικογένειες! Σε κάθε παράγκα δηλ. δύο ανδρόγυνα συστεγάζονται «εξασφαλίζοντας» το οικογενειακό τους άσυλο με μια διάτρητη κουβέρτα κρεμασμένη στη μέση...

Το πέμπτο η ύδρευση. Μόλις τότε άρχισε η εγκατάσταση σωληνωτού δικτύου και αποπερατώθηκε η μικρή δεξαμενή.

Το έκτο ο φωτισμός. Ο Δήμος Πειραιά απέστειλε 450 ηλεκτρικούς λαμπτήρες για τους οποίους πλήρωνε κάθε χρόνο στην Ηλεκτρική 840.000 δρχ.

Το έβδομο η ανυπαρξία Ληξιαρχείου σε μια τόσο μεγάλη «πόλη»;

Το όγδοο η συγκοινωνία. Από το σημείο που τελείωνε η άσφαλτος, η διάβαση ήταν Οδύσσεια».

Πραγματικά, στο Προσφυγικό Ημερολόγιο του 1926 ένας πρόσφυγας σημείωσε, ότι η οδός Θηβών ήταν «ωκεανοπρεπής»...

Εφημ. Ελεύθερος Άνθρωπος φ. 8-2-1931, άρθρο του Π. Καψή, «Δραπετσώνα - Κόλασις», 5: «Ήκουσα ότι ένας απ' τους ιδιαίτερους γραμματείς του πρωθυπουργού που επισκέφθηκε προ καιρού τον συνοικισμό, εξέφραζε την έκπληξη πως οι κάτοικοι δεν επαναστάτησαν... Το αυτοκίνητο μου σταμάτησε στον κεντρικό δρόμο και ο σωφέρ αρνήθηκε να προχωρήσει γιατί δεν διέθετε πλωτήρες... Αντικρύζω κάτι σπιτάκια που τα λέω μ' αυτή τη λέξη από σεβασμό προς τους δυστυχείς κατοίκους... Οι στέγες τους αποτελούνται από σκουριασμένους γκαζοντενεκέδες που τους παίρνει ο αέρας στο πρώτο του φύσημα. Μια κουρελού πάνω στην οποία κάθονται 2-3 παιδάκια είναι το μόνο μέσο ζεστασιάς. Η φωτιά θέλει κάρβουνα και τα κάρβουνα λεφτά... Παντού η ίδια κατάσταση. Το δημόσιο ουρητήριο είναι ένα σαθρώτατο παράπηγμα που αναδύει ανυπόφορη δυσωδία. 14 τέτοια εξυπηρετούν 40.000 κατοίκους!! Οι μελαγχολικές φυσιογνωμίες των λίγων θαμώνων ενός καφενείου απεικονίζουν την δυστυχία. Μου είπαν να συνηγορήσω για τον ηλεκτροφωτισμό. Διαφωνώ. Καλύτερα να μην υπάρχει. Ας μην επιδεικνύεται το αίσχος και τη νύκτα... Αποφάσισαν οι ίδιοι πια να αναλάβουν τη Μοίρα τους. Δημιούργησαν μια επιτροπή. Δε ρώτησα ονόματα. Αυτό που έχει σημασία είναι ότι απαρτίζεται από επιστήμονες, παιδιά δικά τους...».

Χαμόσπιτο στα Γερμανικά. Φωτογραφία 1935.

Πηγή: Κουτελάκης, Χ., Φωσκόλου, Α., (1991). Πειραιάς και συνοικισμοί, Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14ο αιώνα, σελ. 119.

Το κέντρο της συνοικίας Ανάσταση με την πλατεία Αναστάσεως του Γένους. Φωτογραφία 1965.

Πηγή: Κουτελάκης, Χ., Φωσκόλου, Α., (1991). Πειραιάς και συνοικισμοί, Μαρτυρίες και γεγονότα από τον 14ο αιώνα, σελ. 199.